

06

31307

51242

О. ОСТАП ГАЙДУКЕВИЧ
БУЛО КОЛИСЬ

о. ОСТАП ГАЙДУКЕВИЧ
БУЛО КОЛИСЬ

о. ОСТАП ГАЙДУКЕВИЧ

БУЛО КОЛИСЬ

(ІЗ ЗАПИСНИКА ПОЛЕВОГО ДУХОВНИКА УГА.)

1706

W (29(17)) - 1919

31307

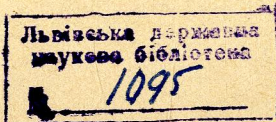
Бібліотека
АН УРСР

Л Ї В І В
ВИДАВНИЧА КООПЕРАТИВА „ЧЕРВОНА КАЛИНА“
1 9 3 5

Бібліотека
АН УРСР

І в келії, неначе в Січі,
Братерство славне ожива,
А сивий гетьман, мов сова,
Чернцеві зазирає в вічі.
Музика.... танці.... і Бердичів....
Кайдани брязкають..... Москва.....
Бори, сніги і... Єнісей...
І покотились із очей
На рясу сльози.....

(Т. Шевченко: Чернець)

ЗА ЗБРУЧ.

16-ий липня 1919 в. Полудне. Сонце припікає, що й дихнути важко.

Відступаємо.

Вже тільки вузесенька смуга залишилась нам по тому боці Збруча.

Наша XI Бригада здержує наступ противника, щоб інші частини УГА могли спокійно перейти Збруч. Завдання понад силу, бо здержувати таки немає чим: ледви один-два набої у ладівниці та декілька лент залишилось при скорострілі. При тому перевтома й голод дошкулює. Пилюга грубим рядном вкриває відступаючі сотні, пече тіло, очі вижирає.

Ось уже останнє село перед Збручем, Нівра. На яких два кілометри перед ним наша розстрільна.

Штаб Бригади в селі на приходстві. Там метушня: рідня пароха вибирається втікати. Залишитись має тільки сам парох. Вспокоюємо їх, радимо не покидати дому. Після довгого вагання розпаковують клунки.

На приходстві застаємо також начальника постачання київських Січових Стрільців, сотника Данькова, та ще декілька старшин корпусу СС. Вони своїми новенькими одностроями зверта-

ють і на себе увагу наших обідранців, що приглядаються їм пильно. Деякі заводять з ними балачку, інші потішають себе, що на Великій Україні і нас так вберуть...

Дві доби я не спав. Встояти вже не можу, ноги наче повіднимало. А сяду, то зараз засипляю.

Шукаю місця, дебито бодай на хвилинку вснути. Вкінці найшов під шопою соломі. Тут, думаю, буде найкраще...

Та ба! Не вспів голови приклонити, як дають знати, що на західньому кінці села, там до останньої хати, принесли важко раненого.

Немає ради! Спішу туди. Але вже не вертаю до штабу; таки в stodolі того самого господаря лягаю на клаптику соломи.

Не знаю, як довго спав. Збудив мене острий нагальний тріскіт. Прислухуюся: клекотить!.. Чути команду...

Зриваюся на рівні ноги. На краю садку, ври-
ваними серіями, цокотить скоростріл. Поміж дере-
вами залягла наша розстрільна. Старшина слідкує
далековидом...

Треба забиратися, поки час! Шукаю за ране-
ним. Його вже нема, санітарі забрали...

Криючись поза будинки, прибігаю до штабу. Окрім команданта от. Шльосера і його адютанта пор. Кульчицького не застаю вже нікого: Штаб виїхав. Усміхаючись, от. Шльосер з адютантом обсервують здалека мій сильно прискішений хід і коли я наблизився, питають, чи горяче... — Досить — кажу, всідаю на візок і пускаюсь навздогін штабу.

Терен легко похилений на схід, до Збруча. Подорозі минаю підводи, гармати, довжезні валки обозів, кухні, відділи вояків, здорових та ранених, що ліниво тягнуть на схід.

Куди оком глянеш — обози, обози, обози...
Вкінці Збруч.

Срібною лентою вється між узгір'ями. Вузький, мало помітний на око, а такий важливий в життю нації.

Над самим Збручем, по оба боки річки, село Підфилипе. По тому боці дещо менше, по тамтому більше. Вздовж річки з цього й того боку, вузьенька смужка лугів. Понизче села, направо, брід. Там саме переправляються наші відступаючі частини і величезна кількість підвод, що розтягнулася довгим непроглядним вужем. Вона зросла так від цивільних втікачів, що відпливають разом з армією.

В Збручі неглибока, хоча прудка вода й доволі стрімкий протилежний беріг, тому й з переправою нелегко.

Висілаю з візка. Візникові кажу їхати на брід. Ще довший час стою й дивлюсь, як немилосерно глузує з нас доля...

Один за одним переправляються вози, часто з пригодами, на другий беріг. Туга й сум залягли долину річки. Нагадуються чомусь похорони.

Мовчки переїздить вояки. Переїде, стане на другому боці і вдивляється в далекі простори на сході. Потім обернеться на захід та глядить так, аж зайдуть очі сльозою: там залишилось усе найдорожче — хата, рідня, дружина, діти. Позаду жаль і туга, зпереду невідоме. Чи доведеться вдруге переходити ще цю річку?...

Переходить сам цвіт. Молоденькі хлопці, що ледви кілька місяців тому взяли кріси до рук, старі вояки зі світової війни, що не раз з насмішкою заглядали смерті в очі. Нині сумні вони, прибиті.

На тамтому боці Збруча, під горою, скупчилися обози. Переїдуть і стають без звичайного військового порядку. Де попало. Не гукають, не накликають, як підчас таких переїздів, підстаршини, не видають наказів. Старшини ще залишились на тому боці: кермують переправою, підганяють.

Вже чути недалечко постріли...

Рештки спішно переходять брід...

Он там десь з балки виринув відділ нашої кінноти. Мовчки підїхав до переправи і зупинився. За ним отаман з адютантом, вкриті порохами, за-смалені сонцем, на своїх спінених каштанах.

Приказ: „Негайно опорожнити правий беріг“!

Стою повище броду й приглядаюся тій сумній картині.

Один беріг річки лучить із другим бальок, що залишився з недокладно зірваного колишнього моста. Туди вибираюся переходити. Найвищий час!

Силкуюся... Та ноги, наче вкопані в землю, не хочать ступати. Відрухово позираю щераз на захід: око прошибає далеку синяву, немовби хотіло захопити з собою бодай клопоть цього неба на незнану дорогу. Тисне під серцем. Жалко за тими, що кладуть молоде життя, криючи до останку відворот армії й за тими, що там далеко залишились. На кого, яка їхня доля? Чи побачимося ще коли?...

Переходжу річку, по тім несамовитім бальку,

останнім свідку - злуки... Сідаю на віз, рушаємо в напрямку місточка Ориніна.

Щераз оглядаюсь із горбка: Десь там, де стація Гермаківка, видно пожежу.

САМАРИТАНИ

Між розташуванням нашої Бригади і ворожими позиціями доволі широка смуга. Цей кількакільометровий простір проникають тільки стежі. Їх перестрілка це одинока боєва акція. Ланьцух скриплених застав обмежує тимчасову нашу територію.

У віддалі декількох кілометрів від застав, у вигідних будівлях цукроварні, наш штаб Бригади.

Там просиджуємо вечері у затишній їдальні після вечері. Ніхто не спішиться на квартиру. Бояться самоти. Вона серед таких умовин, поруч тифу, що зловіщі дає вже познаки, чи не найстрашніша. А тут у гурті і про дійсність забудеш і за чаєм поговорити відрадніше.

При горищі довгого стола веде палку розмову начальник штабу, б. активний старшина австрійської армії, сот. Абль, зі санітарним шефом Бригади і надармо силкується втиснути в голову пана доктора військове „штрамацтво“. Наскрізь демократичний лікар-вояк ніяк не бере цього на увагу й навмисне дратує нерви сотника-штабовця своїми цивільними поглядами. Помагаю лікареві боронитись. Та страшний осуд начальника штабу: мовляв,

лікарі й полеві духовники це не вояки, а „цивіль-багаж“, побиває нас і змушує замовкнути...

Дискусія вривається, лише при сірому кінці, де молодші старшини свою біду потішають, веселий гамір. Тим, то ніколи на веселости не збуває.

Цікаві вони ці молодики, коли приглянутись ближче: в службі кожний поважний, статочний, а на відпочинку, то збиточник — веселий аж по дігвацьки. Здається, перед тобою не гурт досвідчених в боях, засмалених вітрами та сонцем, битих лихом, невгодинами вояків, а просто юрба щасливих підростків.

Під кінець вечері вістовий вносить звідомлення від команди застав та передає от. Шльосерові. Отаман кинувши оком встає і виходить з пор. Кульчицьким, за ними починають розходитись також інші старшини.

Вістовий підходить до мене. Подає донесення одної стежі, що в селі між позиціями, лежить в хаті селянина, хорий на тиф старшина, залишений підчас переходу якоюсь частиною і дуже просить сповіди...

Питаю, в якому це селі. Пояснює. Беру мапу і орієнтуюся в положенні та напрямі.

За якої чверть години приїздять коні. Сідаю на візок, кажу візникові, куди їхати до наших застав, — а там вже спрямують. Ідемо.

Ніч темна, мрачить дрібонький дощ. Думки ще темніші від ночі.

Навіть мій, все балакучий візник, вперто мовчить. Пробую почати балачку. Все то якось відрадніше. Та він тільки кине одно слово. Відпо-

вість і змовкне. Мабуть не до вподоби йому їзда в таку глуху ніч та ще в „дикі поля“, кудюю вештається, хто захоче.

Щасливо доїздимо до наших застав. Командант скорострільної сотні, чет. Білецький, просить зайти до хати. Відказуюсь, бо спішно. Пояснюю ціль моєї нічної мандрівки. Радить подождати на ранок, бо вночі незручно й небезпечно: не знати, хто там тепер у селі. Та побачивши, що його аргументи мене не переконують, каже запрягти свої випочаті коні від скорострілів, сідає сам біля візника, бере в руки віжки, кріс поміж коліна, другий дає візникові і рушаємо.

Яких два кільметри женуть шпаркі коники, а дальше четар звільняє. Починаємо їхати кроком.

Ось перед нами вже село.

Стаємо і наслухуємо.

Тихо...

Обережно їздимо в улицю. По хатах темно. Лише десь у кількох ще місцях, ніби блудні вогники, ятриться світло. В одній із тих хат, треба нам мабуть шукати хворого.

При перших воротах висідає четар з візка та з крісом на поготові, підсувається під вікно.

— Ні, не тут!

Їдемо дальше.

При другій хаті, те саме: четар непомітно підходить до вікна, а за хвилинку вертає:

— Мабуть у цій хаті!..

Відважніше підходимо вже оба і заглядаємо крізь шибку:

На стільці, біля ліжка, старшинський однострій, а на ліжку хворий... Старий господар серед

хати — стоїть і жалісно вдивляється в нещасного. Невеличка ростом жінка, мабуть дружина господаря, щось мішає в горнятку й приговорює до хворого. Дівчинка в кутку роздуває самовар..

Входимо до середини.

Перестрашеним зором привитали нас спершу господарі, помітно врадувався старшина.

Вид жертви цього прокляття УГА на Великій Україні, тифу, та ще серед таких обставин, полишеної своїми тільки на ласку добрих людей, до решти розхитує наші нерви. Силкуємось не виявити свого зворушення перед хворим. От і доленька!..

Червоний на лиці, зі спеченими устами і лиховісними вогниками в очах, лежить молодий старшина. Може вже не двигнеться ніколи. Може, заки ще прийде звичайна смерть, впаде в кімнату дика товпа большевицьких хижаків, мадярів, чи китайців, та з кровожадною насолодою, розсіче шаблями німецьке тіло. Може не пощадить і тих добрих людей, що так по батьківськи піклуються хворим...

Сновидяться десь у думках картини жахливої уяви.

— Добре, що приїхали, — ледви шепоче спаленими устами старшина. Силкується усміхнутись до нас і розганяє наші невідрадли думки.

— Як відчуваєте себе? -- питаю.

Махнув безсило рукою.

— От вмирати треба, з Богом поєднатись хочу...

Після сповіди прошу домашніх в хату. Розпитую, чи давно захворів.

— Четвертий день — каже господар. — Переходила туди якась галицька частина, а цей сердега занепав на тиф та й так і залишився...

— Клопоту наробив вам? — питаю.

— Та який там клопіт! — Хіба, що жалко дивитись, як бідняга мучиться. Берегти заєдно треба, бо зривається, хто зна куди побігби, а сил нема...

Четар подає мені знаки, що вже пора забиратись. Дякую добрим людям за їхнє серце, обіцяю ранком, як тільки буде змога, прислати підводу по хворого.

— А це вам на видатки — кажу — і всуваю господареві в руку кільканацять гривен.

— Хібаж ми євреї! — борониться дядько і ховає позад себе руки. — Деж то за таке діло брати гроші. Ви застиджуєте нас, батюшка!..

Хочу пояснити ображеному господареві, що це не заплата, а просто так на видатки для хворого: чай, молоко, тощо. За християнське діло заплатить їм Бог!

— У мене, батюшка, теж двох синів у Петлюрцях... Давно вістки від них не маю ніякої. Хто зна, може й вони десь так у чужій хаті і доглядають їх чужі люде... Що діяти, така вже мабуть наша доля, похитує дядько сумно головою, а на очах сльози...

Дякую щераз, прашаємось і виїздимо.

Вже геть поза північ. Здалека чути крісові постріли.

Четар підганяє коні. Спішно. Постріли щораз голосніші, наближаються...

Їдемо мовчки. І знову ті думки сумні та чорні. Страх, щоб не зазнати долі хворого старшини давить душу!

Одиноке бажання в цій хвилині: коли зане-
дужаю, щоби Господь дав залишитись у таких
добрих людей, як оті сердешні господарі.

ВПЕРЕД

Невідрадні були перші дні нашого постою в призбручанській полосі. Вояцтво посоловіло, дарма, що старшини намагаються внести в гуртки душевно прибитих хлопців хоча трохи розради. Іду і я за їхнім приміром.

Часто відбуваються Богослуження, на них виголошують відповідні проповіді. Раді приймають вояки в них участь, охоче построяють вівтарі і прикрашують їх. Весь зайвий від служби час проводжу на балачці по сотнях і четах. Здається мені, що тим приношу хлопцям полекшу на душі.

Населення в призбручанській смузі несприятливе.

Не всі трапляються такі, як ті праведні господарі, що в них залишився хворий на тиф старшина. Й не такі, як там уже ближче до Дніпра. Тут мішанина: усякі давні пачкарі й конокради — як звичайно у прикордонній полосі. Ясно, що для них найкращі большевики, тимбільше, що справжніх большевиків тут ще не було, а як були, то дуже коротко: заледви кинули свої грабіжницькі кличі, обіцяли комуністичний рай, тай від-

плили на північ. Лише агітатори залишились. Снуються вони та підюджують народ проти нас. Мовляв, прийшли австрійці відбирати панську землю й привертати панів знову по дворах. А непривітне, темне населення вірить їм і вовком позирає. За все треба платити в десятеро більше; буває, що й відмовляють щонебудь продати, а то й у хату вступити. Справжні „конокради“, як кажуть наші хлопці, що за копійчинку й душу погубити їм неважко.

У нас з прохарчуванням частин доволі складна справа. Зокрема відчувається брак хліба. У безнастанному поході нема його як спекти, а купити важко. Привикаємо і без хліба.

Після кількадевної блуканини стаємо постоем в селі Великі Струги, недалеко Нової Ушиці.

Відпочиваємо після важких переходів.

Населення тут вже краще ніж над Збручем. Село велике, заможне. Величава, поверхова школа, гарно вивінована у всяке научне приладдя. В школі примістився штаб Бригади. Управитель тієї школи, породистий москаль. Таким духом дише й школа. І батюшка такий же. Своєї нехіті до нас він навіть не скриває. Справді майстерно добирав уряд обрусителів по селах України.

Ненадійно заходить до мене на квартиру духовник II-гої Бригади, о. Євген Гаврилюк, що в переїзді до своєї частини забрив у Стругу. Гощу його чаєм та прісними паляницями. Спекла їх наскорі господиня з муки, що нею запоміг мене поручник інтендантури УСС. М. Бабій. Рідкі у тих днях для нас ласощі.

Настрій серед вояцтва кращає. Пішла чутка, що йдемо на Київ. Шецає пригноблення, сподіваний кінець скучного безділля відроджує духа. Запопадливо чистять вояки зброю, лаштуються, дожидаючи нетерпеливо наказу і неодному вже сняться золоті бані української Мекки...

Вкінці наказ: Вперед!

Рушають бадьорі частини Бригади з піснею на устах, навздогін за ворогом, що почувши небезпеку панічно відпливає на північний схід.

І очам своїм не віриш, що це та сама, ще перед кількома днями апатична, горем прибита армія.

Підіслані урядом УНР набої, ясна мета походу відроджує вояків; із пригноблених, байдужих частин творить карну, боєспісбну армію.

Справними рядами, поміж лани доспіваючої пшениці йде вперед Бригада. Кіннота, піхота, артилерія, обози. Минає розлогі подільські села, гремить пісня, наче визиваючи байдужу на великі події місцеву молодь, що з обрізами під полою тільки своєї стріхи боронити вміє:

Гей видно село, широке село під горою,
Там то ідуть стрільці, Січовії Стрільці до бою,
Попереду ідуть старші отамани.
Хто охоту має, піде з нами...

Та щирий цей зазив у душах „тутешніх“ відгуку не знаходить. А всеж таки, чим далше від Збруча, тим кращий нарід, тим прихильніше відноситься до нас. З подивом поцмокують дядьки й мимохіть може помагають нам, поширюючи далеко перед нами вістки, що — „галічан суне відімо, невідімо“... Ці вістки хоча й переборщені,

роблять своє. Большевицькі ватаги панічно втікають і не дають бою. Ні одної сутички, аж навкучилося отак гнати за ворогом, як за зайцем.

У переїзді минаю наші батареї.

— Отче духовник, — кличе жартуючи командант батареї, наш великан, четар Пушкар, — чи не бачили де якого большевика? А то прийдеться хіба до ворон стріляти, набої в дулах чисто поржавіють!...

Подорозі надгонить вістовий. Командант Бригади наказує прискішити марш.

Змінюємо напрям, повернувши дещо направо. Ще бадьоріше машерують частини — додумуються мабуть, що небавком буде робота.

Зпід Жмеринки долітають щораз густіші відгуки гарматних громів.

Довідаюся в команді, що там вже дві бригади наступає. Большевики вперто держаться. Наша Бригада має вдарити зправа.

Вечеріє. Підходимо під містечко Станиславчик, недалеко Жмеринки. Стежа, що мала перестрілку з большевицькими заставами, доносить про поважніші ворожі сили в містечку. Та нашим хлопцям байдуже: йдуть, як на весілля! Жартують, приговорюють, одні одних підбадьорюють. І не диво: йдуть уперед, в них офензивний настрій, самопевність, яка пориває.

Бій почався. Большевики завзято боронять позицій. Гупають гармати, клекотять скоростріли. Наліво від нас барабанний вогонь. Видно зарево великої пожежі.

Ніч запала, а бій не втихає. Аж десь біля півночі вогонь ущух. Тільки поодинокі чути ще постріли.

Львівська державна
наукова бібліотека

1045

Львівська бібліотека

А. 3. 1

8
Хвилинка — і понеслось грізне, протяжне „слава“!

Сла. .aaa... — покотилось серед п'їтьми при-таєної від жаху ночі і завмерло на далеких полях. Десь бахнула на добавок гармата.

Ще якісь крики-верески по пригородах містечка. Коротка черга скоростріла завмерла в судорогах...

Вкінці втихло.

Станиславчик зайнятий. Ворог подався на Жмеринку. Наші кінні стежі пігнались вперед, на розвіди. Забезпеченим маршем рухнула дальше піхота.

Ранним ранком входимо від полудневого сходу в Жмеринку. Дві інші бригади попрямували за ворогом, наша залишається в місті в боєвому поготівлі.

Страти у нас ледви помітні. Хлопці бадьорі, ані слїду перевтоми, після завзятого нічного бою.

Неділя.

Сонце вже зранку припікає. Відчуваю таки надобре напругу нервів. Хоча фронт не дуже то віддалився, заповідаю на десятую годину полеве Богослуження на площі біля церкви, по тому боці залізничної стації.

Частина за частиною приходить, займає місце і зложивши кріси у кізли, слухає Богослуження. У всіх радість на лицах, піднесення на душі, в молитві подяка за успіх: „Помилуй нас Господи і благослови на побїду“...

Після Богослуження дефіляда цілої Бригади перед командою.

Рівно струнчиться лава за лавою вимощеною затіненою алеєю. В один такт рубують сотні, одним кидом повертаються голови вправо перед штабом Бригади.

Дефіляді приглядається населення. Багато поміж ними залізничних службовиків. Одні радіють, другим якимсь байдуже. Та всі дивуються: „От дисципліна, чисто як германці“...

Корпуси УГА попрямували за відступаючим ворогом на Київ, наша Бригада залишилася ще декілька днів у Жмеринці, опісля приділена до III-тої Придніпрянської дивізії, завантажившись у поїзди, відїхала в напрямку на Одесу до стації Крижопіль.

ПІД КРИЖОПОЛЕМ

Десь коло півночі вїзджають транспорти XI Бригади на стацію Крижопіль. Вивантажуємось. Звичайна при таких нагодах метушня, потім усе втихає. Погідна серпнева ніч, тож зайво шукати кватир; дехто може там приміщується до сну. І так ранесенько маємо відійти далше — ще десять верстов, по залізничному шляху, в напрямі стації Рудниця, щоб найти звязок з III-тою дивізією Дієвої Армії і зайняти призначений відтинок фронту.

Ненавчені досвідом, думали ми, що на Україні так, як на всіх інших фронтах, які колинебудь бували — можуть запасні частини, десять верстов поза фронтом, почувати себе безпечно. Умовин

партизантки ми ще не знали, не знали й того, що деякі частини придніпрянців спосібні протягом ночі, натиснувши ворога, пігнати кілька, чи кількнацять верстов вперед, і навпаки, натиснені ворогом, стільки ж верстов можуть відступити. Такі досягнення видавались нам чудодивом, для придніпрянців вони були дрібничкою. З часом і того ми навчилися, хоча наука ця нераз давалась узнаки.

Саме в Крижополі дістали першу лекцію...

Щойно почало свитати, як знялась у нас тривога.

Вбігає мій чура:

— Прошу вставати! Ворог підходить!..

Дивлюсь на нього: Чи не з просоння він часом? Як це можливо?

Та ні. Вже чути вибухи гранат, шрапнелі рвуться понад нами...

Зриваюся як опарений. Пальба по розташуванні наших частин змагається. Крики, вигуки, прикази.

Бачу — наші стежі вибігають вперед, сотні збираються біля командантів.

Звідкіля взявся ворог так нечайно? Прецінь з одержаних, у штабі Дієвої Армії, інформацій, ми знали, що фронт десять верстов за Крижополем. Навіть можливе перенесення цього фронту годі було припустити, бо чейже булиб нас про це повідомили. Остаточно, булиб стрінули відступаючі придніпрянські відділи?..

Це все було для нас загадкою. Аж опісля довідалися, що в ночі III-та Придніпрянська дивізія подалася взад та що задержала противника

щойно перед самим Крижополем - стацією, бачучи, що ми вже прибули.

Положення виявилось дійсно грізним, бо ворожа піхота підсувалася вже під саму стацію, навіть обступила український панцирник, що боронив залізничий шлях.

Незорієнтовані ще в цій метушні рушили частини нашої XI. Бригади просто з вагонів до протинаступу. Не було часу вже й порозумітись з придніпрянськими відділами, ані з їхньою командою.

Але приплив свіжих сил таки збентежив ворога. Він заметушився, хоча держався ще завзято кілька годин. Збентежилися були ненадійною появою галичан також придніпрянці і мало що не вийшла халепка, як почули позад себе „гурра“ наших вояків. Треба в'яснити, що цього боєвого оклику уживали большевики, натомість війська Дієвої Придніпрянської Армії в наступі кричали „слава“. Цього наші ще тоді не знали, і так як у боях в Галичині, йшли в атаку з вигуком „гурра“. Щоправда большевики кричали з московська „уря“, а галичани з австрійська „гура“, та всеж таки це ненадійне „гура“, з боків і позаду мусіло затрівожити придніпрянців, так що вони негайно повернули фронт до наших і якби не скорі в'яснення, булоб прийшло до катастрофи. Після в'яснення цього непорозуміння залунало вже скріплене грімке „слава“ й наші та придніпрянці рванули вперед.

Це була перша стріча частин XI Галицької Бригади з братами придніпрянцями в спільному бою проти відвічного ворога.

За той час успіла вже вивантажитись і наша артилерія.

А славна вона була, це признавали навіть вороги!

Пор. Стефіняк, бородатий симпатяга, що не вимовляв добре „р“, підтягнув свої гармати до першої лінії, уставив їх між жидівськими хатами, в полудневій частині Крижополя і зліва картачами, на дуже малу відстань, почав давати чосу большевицькій піхоті та большевицькому панцирникові. І це в головній мірі вирішило наш перший бій під Крижополем. Большевики подались в ліс, залишаючи на стернині між полукіпками чимало вбитих та поранених.

Операції під Крижополем продовжувались і затягались з дня на день. Звичайно брав верх той, що наступав: раз наші частини захоплювали в наступі кілька сіл, то знову ворог наступом відбивав їх.

Були села, які ми декілька разів добували й декілька разів втрачали. А що цілий цей фронт сягав заледви два-три кілометри наліво й направо від залізничного шляху, то не дивниця, що наших знало тут майже все населення. Пізнавали кожну частину навіть пастухи на полі, як пасли товар.

Одного разу проходив зі сотнею ІІ Курія, пор. Шемлій. Він був помітний тим, що носив довгу бороду.

— Дядю, дядю, нате вам хліба! — підбіг до нього якийсь малий пастушок...

Хлопці у сотні сердешно зареготали, а старшини мали справжню потіху й з того часу стали кликати свого товариша „дядьом“.

Цей малий епізод найкраще ілюструє тодішню крижопільську багалию з її своєрідними умовами.

Мабуть 23-го серпня вечером, повідомила наша розвідча служба штаб Бригади, що большевики одержали значні підкріплення і готуються до рішучого наступу, щоб зліквідувати остаточно цей одеський фронт.

Хоча на звідомлення нашої розвідчої служби не все можна було покладатись, та тим разом вони були правдиві і вплели новий листок до вінця слави шефа розвідки пор. Базя Ч., що зразу виріс у наших очах, а що важніше міг тепер звисока позирати на команданта бригадної полевої сторожі, сот. Турка, з яким заєдно мусів мати щось на пеньку..

Пішли приготування по наших частинах, щоб гідно стрінати большевицький удар. Канцеляристи товчуть на машинах прикази, піпікають телефони, безнастанно увіхаються вістові та команданти поодиноких частин. Найбільше праці в муніційного референта, пор. Кріля. То устно то телефонічно обсварюється як може — просить, пояснює, що муніції небагато й треба щадити, бо хто зна як далі буде. Врешті конференція з кожним командантом кінчиться тим, що пор. Кріль записує точно кількість запотребованих набоїв і негайно їх висилає.

У тій метушні підготовчої праці не забув от. Шльосер і про мене.

— Отче духовнику, — каже, звертаючись з приказом — будь ласка допильнувати евакуацію бригадної лікарні у сторону стації Рахни. Місце підшукайте разом з командантом лікарні!

Коротке — „так, розумію“ — поздоровлення команданта і виходжу з канцелярії штабу.

Приїхавши, передаю командантові лікарні наказ евакуації, помагаю в її перенесенні, сповідаю важко хворих...

Вчасним ранком відходить до Вапнярки, де на стації в бічному будинку буде приміщена наша лікарня, перший транспорт з важко хворими, а з ними й командант лікарні. Другим транспортом їдуть легше хворі. Залишаються вже тільки виздоровці, харчеві, та лікувальні запаси, але й вони скоро будуть також відіслані.

Заки забрали телефон, коло якого вже поряється телефоніст, голошу командантові Бригади про виконання наказу.

— За яку годину відійде останній транспорт: який дальший наказ для мене? — кінчу своє звідомлення.

— Вертайте сюди! У нас сьогодні добрий обід, а може й робота яка для вас знайдеться — жартує отаман.

Питаю, як на фронті. — Постарому — чую відповідь — лише большевицький панцирник за часто підїздить під наші позиції..

Стомлений і голодний вертаю до команди Бригади в Крижополі селі. На фронті тишина, начеб Бог зна, як далеко був він від нас. І в штабі тихо. Навіть помітнішого руху неслідно, як звичайно на фронті. Кожний референт зайнятий своїм рефератом, працює завзято. На мойому куснику стола застаю листу втрат і з неї довідуюсь, що сьогодні згинув при випадковому ударі двох наших таки панцирників, вістун Теодор Во-

робець, родом з Підгорода, повіт Рогатин і старший десятник Михайло Романів, родом із Прислупа, повіт Калуш.

В 13. годині просять на обід. Підчас обіду безжурний настрій, йде весела гутірка. Між іншим усі шуткують з розвідчого старшини та заповідже-ного ним большевицького наступу...

Аж нараз — начеб у відповідь — впадає командант відділу кінноти, четар Тарнавський:

— Ворожий панцирник перервав нашу лінію і посувається до села... Зправа, ватага партизана Криворучки обходить лісом село, щоб відтяти нам відворот...

Зірвався отаман з адютантом, вскочили на коней і пігнали на фронт.

Вибігаємо і ми з хати.

Положення безвихідне. Фронт наш ще держиться, та там, наліво, висунувся ворожий панцирник і періщить гранатами по селі. Праворуч, згори від ліса окрилюючи село, сунуть широчезним ланом ватаги Криворучки...

В селі, з наших, окрім штабу й муніципальної валки, нікогісінько. Моторошно стає. Спертий до угла хати стою і дивлюсь, що далі буде.

З усіх боків пекольна стрілянина. Боронити немає кому, утікати немає куди: Надія тільки в Бозі!..

На фронті кипить. Аж переливається від ди-кого „уряя“, тріскітні крісів і реву гармат. І від ліса стріляють, але якомсь ліниво. Панцирник здержується, висадку робить.

Зрезигновані вже, байдужі на все, слідкуємо за подіями наче на фільмовому екрані. Жахливе

майбутнє, що за хвилину може надійти, нас уже не трівожить. Нерви не реагують. Дивна апатія...

Нараз, вулицею, — хмара куряви!

Дьохкає, стогонить, сопе щораз ближче..

Кіннота!

Чия?

Блиснули шаблі до сонця.

Як буревій перевалила попри нас!

Вже на лані.

Розвивається...

То наші. Придніпрянці..

„Слава! Сла...а...а...ава!“ — заакало і відбилося по лісі.

Грянула сальва: одна, друга...

Збивається у купу большевицька ватага, як зграя ворон у сполосі. Метушаться, до ліса тікають. Деякі пробують боронитись: Пристають і тоді чути знову відривні постріли.. Десь цокає, захлистується скоростріл...

Кіннота рубає направо й наліво.

Нема пощади!

Врешті кінець кривавого жнива. Ніодного полоненого...

Панцирник давно втік, забравши висадку.

На фронті наші відбили наступ і пішли вперед, зайнявши стацію Крижопіль.

Прокидаємось наче зі сновидного сну.

Якось важко здати собі справу, як це сталось. Дійсно чудо Боже!

А згори вже надїздить кіннота. Спасителі.

На спінених конях, вкриті курявою, їдуть з повагою, чвірня за чвірнею. Коні колибають задми, на чорних лицах їздців виблискують білі

зуби й снагою вирячені очі. Обабіч дороги — їм назустріч, — грімке „Слава“ наших обозників й тамошнього селянства.

„С л а в а“ розкочується вулицями — „Слава! — підхоплює співом кіннота:

...Слава нашим козаченькам, нехай ворог гине,
Слава нашим запоріжцям, вірлам України!
Слава!

НА БЕРШАДЬ — ХРИСТИНІВКУ.

Бої та сутички з большевиками під Крижополем затягнулись надовше.

Минали дні і тижні, а ми заєдно „маглювали“ залізничий шлях. То взад, то вперед. Нашим завданням було, здержувати большевицьку Одеську групу, не даючи їй змоги перекинути свої сили під Київ, для загрози запілля й задам наступаючої Української Армії. Дуже обережно, шануючи як мога людський та боєвий матеріал, провадив ці операції от. Шльосер і завдяки тому наші втрати були завсіди невеликі, а винищування ворожих сил плянове. Большевики вдвоє перевищали тоді нас своїм боєвим станом, хоча ініціатива заєдно була в руках нашого командування. Помагав нам, що-правда, і острах червоноармійців перед „галічанами“. Все то по їхньому ми якісь „загранічні“, а до „загранічних“ москалі відносилися з пошаною, хочаби ці „загранічні“ й не були „германьци“ з грізними німецькими шеломами.

Спільна боєва співпраця наших із придніпрцями, виявилась згодом дійсно корисною. Придніпрнянський вояк умів захопити позицію, майже

з правила очайдушним наскоком, та не вмів її вдержати — галицький навпаки: хоча нескорий до очайдушних випадів, умів цю позицію вдержати й закріпити. Тимто обі ці армії, якраз доповнювали себе.

Зусилля ворога перервати наш фронт під Крижополем таки не вдалились. Ці безнастанні випадки большевиків, скріплені двома панцирниками, „черепачами“, треба пояснити тим, що большевицьке командування силкувалось за всяку ціну добути Вапнярку, щоби через цю вузлову стацію, опісля через Христинівку, перевезти завантажене в потягах, а награбоване в Одесі добро, до своєї бази. Саме у Вапнярці перехрещувався залізничий шлях на північ до Жмеринки й на схід до Христинівки.

Та був уже такий мент під кінець крижопільських боїв, що захоплення Вапнярки ставало дійсністю. Лише завдяки бравурному випадкові II-го й III-го куріня на зади ворога, в хвилині, коли його ліве крило доходило вже під саму Вапнярку, ці ворожі наміри не вдалились, а навпаки покінчились нашою остаточною побідою.

Цей вдатний маневр перевели, без наказу штабу Бригади, на власну руку, командант II-го куріня, пор. Хроновят і III-го пор. Прибитківський. Вони порозумівшись між собою, вдарили від Жабокрич через Чоботарку, на зади наступаючого ворога й змусили його праве крило до панічного відвороту.

Большевики відступаючи боками в розсипці, зірвали й залишили свої два панцирники т. зв. „черепачи“, бо не мали змоги просунутись з ними ні

взад ні вперед. Тільки майно з потягів успіли перевантажити на зареквіровані підводи й обходом, поза Крижопіль, подалися на схід.

З таким вислідом покінчилися крижопільські бої, в яких приймала участь XI-та Бригада в складі чотирох курінів піхоти й трьох батарей, приділених поодинокі до цих курінів. I-шим курінем (Гуцульським) командував пор. Гриць Голинський, другим (Самбірським) пор. Михайло Хроновят, III-тим (Калуським) пор. Петро Прибитківський і IV-тим пор. Богачевський.

В останнім і вирішнім бою визначились, окрім згаданих уже командантів II-го й III-го куріня, старшини — пор. Кость Фільц та четар Ваврик, що захопили чимало добра й полонених.

Приймали участь у крижопільських боях також повстанці от. Чалого. Цей невеличкий загін, приділений до II-го куріня пор. Хроновята, був справді цікавою появою для наших.

Напів босі повстанці з обрізами, або з крісами на шнурках, не мали ні своїх кухонь, ні обозів, ні найпотрібнішого виряду. Воювали як птиці небесні, харчуючись по селянських хатах чим попало й бились як у давну давнину. З часом залишилось їх при II-гому куріні лише кількох, та вони так зжилися з нашими хлопцями, що навіть перейняли від них деякі залишки нещасної австрійщини. Між іншим, підчас наступу на Бершадь, як наші хлопці ревнули питоме австрійське „Ф ор в е р т с“ — від якого ніяк не могли відвикнути — гукнули „форвец“ і повстанці. Ясно, що така заохота до бою з їхніх уст мусіла викликати сер-

дешний регіт у цілому куріні і це мало добрі наслідки, бо курінь дійсно з гумором наступав тоді.

Ступаючи ворогові по пятах, рушила наша Бригада через Цибулівку вперед під Бершадь. В Обидівці мали бій з ворогом придніпрянські частини, наші допали його вже під Бершадю.

В наступі на Бершадь II-гий і III-тий курінь так притиснули большевиків, що здавалось — Бригада Катовського буде змушена залишити величезні обози з нагарбаним добром. Булоб це вдалося напевно, якщо рівночасно бувби виступив I-ший Гуцульський курінь пор. Голинського. Цю нерішучість команданта I-го куріня вихіснував Катовський і заатакувавши своєю кіннотою відкрите крило II-го куріня, приневолив наших завернути зпід перших хат містечка.

Аж уночі покинули большевики Бершадь та потягли з усім майном, щоб пробиватись далі на північ. На переправі ріки Бог, біля містечка Тростянчика, заступив їм дорогу I-ший курінь У. С. С. (Галицькі Січові Стрільці), бо в тому напрямку наступали саме частини I-шої Бригади У. С. С. Дійшло до кривавої сутички, в якій чимало стрільців наловило головою, але ворога сперли й відкинули на схід. Поруч великих жертв у забитих, січовики втратили також дві чи три гарматі, що з відслоненої позиції відбивали наступ до останку.

В дальшому поході попрямувала XI Бригада на Христинівку, де спинилася довший час, а лише II-гий курінь пор. Хроновята, відійшов далше на Умань до Групи УСС.

До тієї групи належали ще: I-ший піхотний полк У. С. С. З. Носковського, I-ший гарматній

полк У. С. С. от. дра Воєвідки, кіннота У. С. С. Л. Лепкого та технічні відділи. Групою командував сот. Носковський.

Большевики зєднавшись з іншими своїми загонами в Уманщині, пробивались далі на північ. Під сильною охороною тягнули їхні обози, як у татарських часах, повні всякого достатку, поживи, золота, вартісних паперів і стада круторогих кримських волів. Одного досвітку наскочила кіннота У. С. С. на хвіст тих большевицьких обозів у околиці Христинівки, відбила чимало волів та підвод, а вночі атакою на містечко Охримово так підігнала большевиків, що вони без задержки виривали аж під Білу Церкву. Їх переслідувала вже тільки одна чета кінноти У. С. С., врешті й це виявилось зайвим, бо Одеська большевицька група, прорвавшись щасливо через Білу Церкву, щезла далеко на півночі.

І так з большевиків не стало сліду. Зате появились два нові вороги. Зі сходу насували: анархіст, батько Махно й білогвардієць, ген. Денікін.

З Махном якось удалося Групі У. С. С. навязати добро-сусідські відносини. Він прислав навіть свого звязкового Шпоту, та сам приїздив на переговори до штабу тієї групи, що містився на уманському залізничному двірці. Прийшло до умови спільного фронту проти Денікіна, з тим що Махно мав дістати набої, а його хворі на тиф мали бути прийняті до лікарень УГА.

А цей зловіщий тиф уже косив безпощадно і наших і махнівців. З Махна повстанчої армії залишилась ледви половина, наші куріні на очах топніли. Махнові не стало вже й стрілива й біда

на добре його притиснула. Рад не рад мусів з галичанами замиритись і погодився зайняти позиції на правому крилі, як спільник у боротьбі проти ген. Денікіна.

І Денікін прислав своїх парламентарів до Уманської Групи У.С.С. на переговори. Одного разу навіть з цього приводу вийшла халепа. Махнівський звязковий, Шпота, побачивши в штабі денікінського парламентаря - полковника, кинувся на нього як звір, так що штабовці У.С.С. ледви врятували нещасливого денікінця.

Та з переговорів з Денікіном нічого не вийшло, навпаки вони принесли величезну втрату, бо через них пропав цілий II. курінь нашої XI. Бригади, приділений до Групи У.С.С.

II-ий курінь стояв тоді на схід від Уманя, де вже скупчувались денікінці до дальшого походу вперед.

Незясоване становище українського командування щодо нового ворога ставило поодиноких командантів частин на фронті в безрадне положення. Почались переговори, з яких нічого путнього не виходило, а тимчасом ворог ненадійно повів наступ. Перед самим випадом денікінської кінноти на II курінь, підїхало двох парламентарів з вимогою, щоб наші дали негайно дорогу на Умань. Заки командант куріня, пор. Хроновят, успів порозумітись з командою групи та видати накази для оборони — навала денікінської кінноти рванула в обхід і після короткої перестрілки захопила курінь у полон. Ледви командант куріня і адютант врятувались на своїх бистрих конях. Вони залярмували подорозі артилерію та штаб групи на уманській стації.

Серед метушні почався відворот довгих обозів та муніційних валок. В останній хвилині підїхав потягом з Христинівки ще один курінь нашої XI Бригади в допомогу, але зпід самої уманської стації мусів завернути.

Ненадійний цей наскок денікінців був здержаний зараз за Уманем огнем батерій та кіннотою УСС.

Денікінці спинили свій розгін, занявши лише місто, дальше цього дня не посувалися. Махно, що мав тримати фронт направо від наших, в один мент шез зі своєю „повстанчою армією“. Так, як зязився ненадійно, так і звїявся на степах, наче буревій, а його вся армія на т. зв. тачанках тільки курявою позначила шляхи відвороту. Денікінці не здоганяли степового батька. Знали вже надто добре хитрощі махнівської стратегії і воліли зберігати себе перед можливою несподіванкою. Бо Махно не раз пускався вже навтечу перед ними, шезав в Дніпрових плавнях, як колишні Запорожці, а потім випадав нечаяно, торощив їхні зади й винищував цілі денікінські штаби.

Не обійшлось і тим разом без такої махнівської штучки. Десь під вечір Махно наскочив денікінців цілком з противного боку, як вони могли надїятись і на хвилину захопив був знову Умань. Мабуть тому денікінці були такі здержливі та не перлися вперед.

Після уманської пригоди скупчились куріні XI Бригади біля Христинівки, звідкіля відїйшли до Винниці. На фронті залишилась лише I. Бригада УСС, яка довший час вела ще бої з новим ворогом.

Цікаво склалось із нашим ІІ. курінем, захопленим денікінцями в полон. Він майже цілий повернув знову до Бригади. Надзвичайно свідоме населення Уманщини, подорожі, як денікінці вели наших полонених, помагало їм всякими способами. Селяни давали сховок та гроші хлопцям, годували, переодягали й перевозили на цей бік фронту, так що здебільша всі вирятувались. Пропали тільки кріси, і що найважливіше, скоростріли, яких курінний командант не міг ніколи віджалувати.

СТРАДАЛЬЦІ

Алеєю столітних лип-дідуганів ледви волічуться частини ХІ. Бригади з Винниці в сторону Липівця. Осінній їдкий вітер проймає до кости. На цілому просторі кількох верстов, що ним розтягнувся цей похід, не чути пісні. Навіть обозні коні ліниво плентають ногами, похнюпивши голови. Все вигідні обозники йдуть біля возів; якимось немає у них охоти їхати, хоча дорога рівненька. Лише відділ бригадної кінноти все ще моторно держиться на випочатих конях, а стрункий, високий командант згорда позирає на своїх хлопців, минаючи валки обозів й відділи піхоти.

Штаб Бригади ще у Винниці. Мабуть жалко покидати вигідні квартири у тому любому місті. За два тижні так привиклося вже до вигід. Прийшовши з большевицького фронту на заслужений спочинок, ми й не думали, що він так скоро скінчиться: пропали наші проходи по широких хідниках Шевченківського проспекту, пропав театр, вечірні концерти

капелі в готелі Савой, і найважливіше — свіжі пампушки з доброю кавою в цукорні Янковського! Як сон розвіялось усе, коли дістали наказ рушити на денікінський фронт над Богом.

Денікінці це вже третій з черги, новий наш ворог. Ми ще не ознайомились з ним добре, тільки чутки попереджують його, що йде з великою силою: що в нього досвідчена команда старих генералів, цілі старшинські полки, нечувана дисципліна, боєве завзяття, при тому найновіше воєнне приладдя, підслане англійцями...

Річ ясна, що вістки ці ширили „єдинонеділимці“ з метою підготувати настрій для своїх.

Четвертого дня, після полудня, доволіклася наша Бригада під Сокилець, невелике, колись мабуть багате село, на правому березі Бога, тут уже доволі широкого.

Бригада розташувалась і після короткого відпочинку, займає позицію. Кінні стежі почвалували на лівий беріг, зникаючи у вечірних сумерках, полева застава зайняла мостовий причілок, поруч млина.

Поволі в селі втихає. Лише четар Пашківський, старшина звязку, на своїй невтомній конині увіхається, вигукуючи на телефоністів, що від шкільного будинку, де примістилась канцелярія оперативного штабу, розснують на всі сторони телефонічні проводи.

Зайнявши оборонні позиції, стоїмо отак день, другий, третій, вже й цілий тиждень, а ворога невидно, лише стежі доносять, що він спинив свій похід. Яка тому причина, довідалися ми щойно пізніше, вже після оголошення перемир'я на денікінському фронті.

І так боїв немає, зате є інший, страшніший ворог — тиф. Косить наші ряди, покотом кладе цілі відділи.

Підвода за підводою відвозить хворих до лікарень; розпихають нещасних де тільки вдасться. Боєвий стан частин меншає. Команданти в розпуці. Щоденні звідомлення про убитки жахом проймають кожного. А на добавок вістки про того, в сотеро прибільшеного й прикрашеного однимумцями нового нашого ворога, не втихають.

Окружними дорогами, з уст до уст, доходить вістка, що в залишеній у Винниці нашій бригадній лікарні „дуже погано“...

Одного вечера дає мені отаман Шльосер наказ вибратись туди і провітрити справу на місці.

Не можу сказати, щоб цей наказ почув я з приємністю. Шісдесят верстов возом туди, других стільки з поворотом, серед тодішних умовин, не дуже усміхались: ануж, денебудь подорозі захочуть поговорити зі мною якісь товариші зі загону Криворучки, батька Махна, або якісь ще інші „герої ворошилівської республіки“. Часом і звичайному бандитові можуть подобатись мої чоботи... А ми з візником безборонні. Він, щоправда, возить на візку якийсь японський кріс, і так приміщує його, щоб здалеку було видно, але це тільки на пострах, для бундючності. Не знаю, чи має навіть які набої, лише певно знаю, що ані я, ані мій візник не вміємо з тим „японцем“ обходитись. Та що діяти: наказ наказом!

Раненько підбадьорує мій настрій „збройна сила“ в особі полевого жандарма, який з'являється

в повному виряді та голосить, що дістав наказ їхати зі мною. І дійсно стало якось відрадніше.

Але щасливо, без пригод, приїздимо у Виницю. Відразу спішу до нашої лікарні, що примістилась у якійсь поверховій школі, в полуднево-східній стороні міста. Вже на коридорі стрічаю вихуділих виздоровців, що ледви волочать ноги за собою. Питаю, де командант? Підбігає у цій хвилині невеличкий ростом вістун, цокає обцасами й голосить, що в лікарні тільки він та трьох санітарів, які перебули вже тиф, решта всі хворі; командант також...

Санітарний поручник, мабуть Розенцвайг, тодішний командант і головний лікар нашої лікарні, лежить у горячці і не пізнає мене, як я вхожу в його кімнату. Маячить. Зривається з постелі. Шукає за револьвером, викрикуючи, що всіх у штабі перестріляє. Забираю револьвер, спокоюю його і відходжу до фельчера, придніпрянця, заступника команданта, другого й останнього лікаря нашої лікарні. Але він також лежить без памяти. На мої питання навіть не дає відповіді.

Питаю про сестри-жалібниці. Вістун пояснює, що одна вже чотири дні як поклалась, друга сидить при ній.

Входимо до маленької кімнатки. На ліжку хвора, друга, молодша, на якій вже помітні теж позначки тифу, сидить в її ногах та плаче. Обі рідні сестри. Молоденькі доньки православного священика з околиць Вапнярки.

Сходимо на партер. В правому крилі будинку, на долівці коридора, два трупи. Напів одіті, нічим некриті. Виволікли їх отак зі салі і покищо зали-

шили, щоб опісля, як прибуде більше, завезти разом на цвинтар...

Кажу позаносити мерців до порожньої кімнати. Відправляю панахиду та йду даліше.

Входжу на обширну салю, де по одному й другому боці лежать на стертії, голій соломі, тифозники. Та коби то ще на соломі — це вже чиста січка і її мало. Хворі, як оселедці, один поруч одного й приступити годі. Білля їхнє чорне як земляця, однострій порваний. Кріваво блестять очі, затиснені, зчорнілі уста. Одними товче лихорадка, інші лежать бездушно із запалими долами під очима. Тільки деякі вкриті покривалом, або плащем, решта так. Жах збирає дивитись! В куті, біля печі, валить безтямно хворий щойно помершого сусіда в лице викрикуючи якісь незрозумілі слова. Другий нещасний диким голосом командує. Інші важко постогнують. Молоденький стрілець - хлопча сидить на берлозі й задивлений в стелю голосно молиться. Не старший від нього сусід ридає гірко: „Мамо, мамо, де ви“!.. Куди мимохіть кинеш оком — страшна пляга насікомих. Купами жирують на тих живих ще трупах. Те саме і в другій салі. А лікарів немає, немає і ліків, ліжок, білля, одежі, покривал. Навіть трупів спрятати годі. Доборолись!...

Розторощена страшним видом душа, у німому болю, кожним фібром молиться, благає: Милосердя, Боже!

Починаю свої душпастирські обов'язки. Призначений з іншої частини духовник вже другий день не був, мабуть захворів, як каже вістун.

Серед таких умовин нелегко мені справитись. Минуло чимало часу, заки покінчив.

До салі входить двох санітарів і роздають порошки. Хініна й аспірина це одинокі ліки, якими тоді користувались.

Переходжу на другий бік партеру, до кімнати т. зв. виздоровців. Може ще невластива для них ця назва, та всеж таки тут якось відрадніше.

Витаюся з ними, розпитую, — вони розказують. Обдаровую їх тютюном. Жадібно беруть, діляться, крутять папіроски, з насолодою затягаються димом. Деякі відказуються від тютюну, бо страшенно голодні. Кажуть, що замало дають тут їсти. Пояснюю, що з їдженням саме тепер треба бути найобережнішим, відживлюватися лише поступінно, щоб не викликати нового лиха. Жартують...

Потім розпитують про Бригаду, положення на фронті, тощо. Тужать за своїми частинами, хотілиб якнайскорше до своїх.

Вже пізна ніч. В приві вістуна й жандарма, обчисляю касу лікарні та списую протокол. Частину грошей залишаю вістунові, і аж до дальшого зарядження штабу Бригади призначаю його командантом тієї лікарні. Наказую йому купувати за ці гроші молоко, яйця для тих, що вже їм можна їсти, решту грошей забираю зі собою до Бригади.

Знесилений подорожю і жахливими вражіннями, не можу на ногах держатись. В кімнаті санітарів, таки сидячи отак на стільці, передрімався трохи, а над ранком, випивши чаю, що ним вгостили мене санітарі, спішу з поворотом до Бригади, здати звіт із розпучливого положення в лікарні.

НЕДІЛЯ У ВИННИЦІ

В половині листопада, після підписання умови з денікінською армією, вернув штаб і ціла XI Бригада до Винниці. Штаб заквартирувався при Шевченківському проспекті, піхота в Кримських касарнях, артилерійський полк на Винницьких хуторах.

Кримські касарні, що їх видно вже здалека, на лівому березі Бога, поза містом, жахом сповняли кожного. Там, окрім трьох будинків, зайнятих на лікарні, щей в інших касарнях, серед понурих стін, на твердих бетонових долівках, холодних як сама могила, кінчався останній акт трагедії обездомлених вояків. Далеко від рідні, від хати, на стухлому барлозі палені горячкою в нутрі, студжені сирим холодом зовні, конали рештки збройної сили УГА, тихо непомітно.

Приходили товариші зброї, складали покійників на віз, вивозили за касарні, на галицький цвинтар й закопували в спільну братську могилу. Ніхто не зодягав їх в новеньке одіння. Не били сумно дзвони, рідня не ридала — на переді польовий духовник, за ним один, або й більше, навантажених кістяками возів, — ось і цілий похоронний почот. Спускали до ями, духовник відчитував панахиду, рисував на пляні цвинтаря гріб, означував його червоним числом і кінець...

Стою постоем в домі міського лікаря, при вулиці Хмельницького, понизче порому на Бозі, що ним, за п'ять гривен, перевозжуся звичайно туди до касарень, до моїх обездолених хлопців, щоб нести їм потіху.

Пізна осінь. З півночі їдким холодом віє, над рікою повисли густі сірі опарі.

Недільний ранок. Буджуся в чистенькій кімнаті на вигідному ліжку. Милі спомини! Підношу спровола руки, рухаю ногами, головою: Не болить! Нема ще тифу...

Вискакую з ліжка, вбираюсь і пів осмої біжу до реальної гімназії. Там у великій, мабуть гімнастичній салі, вже повно старшин та вояків; позаду тієї провізоричної каплиці, цивільні галичани й групка артистів нашого армійського театру, між ними сеніори — Рубчак і Шеремета.

Сідаю сповідати. Приступають старшини, стрільці, підходять і цивільні. В десятій годині збираюся на Богослуження. Мій чура зголошує, що якийсь поручник чужої частини хоче служити до Служби Божої; питається, чи можна. Прошу й виходжу до престола. По хвилині клякає на ступінь поручник з відзнаками військового судді і в найбільшому скупленні служить. Після відправи дякую йому. Представляється: поручник-суддя д-р Ковшевич.

Виходжу на середину каплиці. Тут уставилося рядом вісьмох новоіменованих старшин. Маю провести присягу.

Підносять в гору пальці: „Клянусь честю старшини... так мені Боже допоможи у святій Трійці і всі Святі“... — виголошують ритмічно юнаки, цілують Євангелію і помолившись ще хвилину виходять.

Встаю від молитви. До мене підходить о. Євген Гаврилюк і просить сповіди. Його, тоді духовника при команді міста, приділили до лікарні

III. Корпусу, куди він завтра рано вибирається.

Хоча до всяких умовин були тоді ми вже привикли, проте ця несподівана вістка прибила мене до всім. Лікарня III. Корпусу мала між нами марку „гробу духовників“. Яюсь так складалось, що в останньому часі не видержував там ніхто з духовників більше двох-трьох тижнів—всі вмирали від страшного тифу. Щойно помер о. Іван Косович, а тепер призначений на його місце о. Гаврилук. Жалко стало такої молодой та діяльної людини. Ще довго й видатно мігби послужити справі Христа й народу, колиб — як думали ми тоді — не мусів відходити до тієї Лікарні III. Корпусу.

А смерть і так не щадила наших полевих духовників. Ще пів року тому — після переходу Збруча, було нас шісдесят п'ять, нині залишилось ледви трицять п'ять у живих. Хто з нас тепер на черзі? Чи вратується бодай кілька...

В ділових справах спішу до преподобництва при Начальній Команді. Застаю старенького о. декана Дидика, тепер нашого військового духовного зверхника, та ще якогось денікінського капітана. О. Дидик, дарма, що в нього шісдесятка з гаком, зривається як юнак та з питомою йому сердечністю і увічливістю підсуває свій стілець — просить сідати. Відказуюсь, бо стільців лише два; з одного встав щойно о. Дидик, на другому сидить капітан. Церемонимось. Щойно мій аргумент, що „перед лицем старшого не сідай“, тай то літами і рангою старшого, переконує господаря. Щоб нікому кривди не було, всі стоїмо, бо й денікінський капітан також підвівся.

Знакомлюся з ним. Старша вже людина, винищена невгодинами війни, надміру чемний тією фарисейською увічливістю, як то в царських старшин іноді бувало. Однострій у нього новенький, з доброго англійського сукна, „пагони з полозкою“ аж очі манять, вилякеровані ремені, скриплять за найменшим порухом. Словом цяця! А все це завдяки ласки доброї Антанти, що фінансувала денікінців, мовляв, спасаючи від большевизму людство. Проте нам, замість муніції, посилає місії, а замість ліків пропонує лінії...

— От поспитайте, Петре Михайловичу, цього панотця, якщо мені не ймете віри - каже о. Дидик.

— В чому річ? — питаю.

Розказують мені, що тієї ночі, всі денікінці не спали у Винниці, строге поготівля держали, бо їхня розвідка донесла, що галичани мали їх вночі роззброїти. Капітан саме зайшов, щоб докладніше розвідати...

— Роззброїти вас можна — удаючи певного себе, відповідаю капітанові, — та скажіть, будь ласка, чи думали ви й над тим, хто позбиравби тоді вашу зброю, коли у нас всі покотом на тиф лежать...

— Да-да — потакнув солодко капітан. Не буду мішати — наскорі попрощався і вийшов.

Наче на команду, бухнули ми разом з преподобником, довго здержуванням сміхом...

— Мабуть не дуже то безпечно почувають себе в „Малоросії“ денікінці, коли страх перед такими недобитками долі, як ми, не дає їм спати.

Полагоджую свою справу і виходжу. На вулицях багато наших старшин та стрільців. Спішать,

виминаються, здоровляться і йдуть далше. Тільки денікінських старшин, що чомусь то з менше бундючними мінами тут і там показуються, не хочуть наші хлопці здоровити. Все чомусь не добачують: з хідника на другий бік повертають, коли оподалік блиснуть „пагони“... Коли спитати їх, чому не здоровлять, тільки злобно підсміхаються: „А хто на них визнається! Всі виблискують, як генерали, а всіх-же москалів здоровити не будемо“... Таки не по нутрі їм такий „союзник“.

Вступаю до крамнички з приладдям до писання і прошу олівця та паперу.

Купує шось також православний священик, так літ понад сорок пять. Симпатичний з виду. В довгій, чистенькій, з грецькими, широкими рукавами рясі, з чепурно підстриженою бородою. Глянув на мене, підійшов та питає, чи я галицький священик. — „Так — кажу — священик, полевий духовник УГА“... — „А я священик С., настоятель тугешнього собору“. Просить зайти сьогодні до нього на обід.

Симпатичний зверхний вигляд та милозвучна українська мова, так рідка у тамошніх священиків, зєднує мене з місця. Обіцяю зайти, тільки не на обід, а дещо пізніше, на чайок.

Виходимо разом. Подорозі розпитую його, де саме він живе. Каже, що в забудівлях консисторії, на правому крилі.

Біля канцелярії штабу пращаю нового, симпатичного знайомого, обіцяю напевно зайти до нього і йду в штаб довідатися, чи нема чого нового, яких нових наказів для мене.

В четвертій годині спішу додержати обітниці. Заходжу до консисторських забудівель, віднаходжу помешкання о. С. і стукаю...

Двері відчиняє сам господар, щиро - радісно витає. За хвилину входить його дружина й просить в столову обідати. Запевняю, що я вже давно по обіді, і що мені прикро, що вони з моєї вини так довго не обідали й дожидали.

— Колиж бачите, отче, моя дружина вперлась, конче погостити галицького земляка правдивим, українським борщиком і ніякі толки не помагають. Сідайте, будь ласка, просимо!

В столовій застаю свояка господарів, в якому пізнаю знайомого з Галичини з часів світової війни, російського старшину, та двоє дітей господарів, які дигаючи знакомляться теж зі мною.

За обідом йде розмова. І жінка і діти говорять гарною українською мовою. А виходить вона у них так природно чисто, що напевно твердити можна, що постійно вони її уживають, та що цілком певно, не ізза моєї приявности, гомонить вона нині в їхніх кімнатах.

Говоримо на всякі теми. Господар дуже культурна людина і хоча живе серед російського осередка тамошньої консисторії, свідомий українець.

Серед тієї балачки нечаяно з його уст паде:

— Коли вже ваш преосвящений Андрій візьме нас у свою опіку?

Здивований таким питанням православного священика, виричив я очі: — Якто?

Та господар переконуючо впевнює мене, що православна церква, в тих обставинах, які назрівають, не вдержиться, бо немає в ній проводу. Одиноке

спасення, це злука обох українських Церков, православної та уніятської. Пора вже нам покінчити цей роздор та зєдинитися не тільки національно, але й релігійно — кінчить твердо свої уваги мій співбесідник.

Мене здивували ці міркування православного священика, члена консисторії і пароха катедри. Не маю ніякого права підозрівати, що вони нещирі. Запевняю його лише, що коли між православним духовенством буде більше одиниць з такими переконаннями, то в недалекій майбутності може прийти час, коли зєдинений національно і релігійно народ, під проводом Великого нашого Владики, зуміє зайняти належне собі місце в світі.

Вже сема година добігає. З жалем прощаю господарів. Просьять ще зайти коли до них, лише не зволікаючи довго. Обіцюю і обітниця моя щира, бо вже давно не довелось провести так мило декілька годин.

Вернувши з гостини, ще довго роздумував я над тим, що говорилося. Мимохіть пригадувався наступ воюючого казьонного православія на землях окупованої Галичини, в часі світової війни:

Яка величезна різниця нині!

На Голгофті народу, назріває його воскресення.

ШЕПІЛЬ

Серед злиденних турбот й непевного завтра минають нам дні у Винниці. Друга половина грудня. Тиф, здається, починає пригасати. Деякі виздоров-

ці вже повертаються з лікарень Бригади. Радіємо кожним, мов рідним братом, бо лиха доля, що батожить усіх без розбору — старшин і стрільців, скувала нас ще тіснішим ланцюхом любови й єдності.

Далеко від рідних, здані на ласку більше, чи менше сприятливих обставин, більше, чи менше прихильних людей, животіємо з дня на день. Бай- дуже нам, що довкруги діється, а що безпосередно нам не дошкулює. З години на годину ждемо чогось непередбаченого, що вирвалоб нас з тих обставин. Що воно саме бути має, й звідкіля прийти повинно, над тим ніхто не роздумує, та вірить, що прийти мусить, бо так далше бути не може. Доко- тились до краю: із стотисячної Армії одні вели- кий цвинтар, решта тих, що ще при життю зали- шилась, конає по лікарнях, або приватних домах, а горстка зацілілих, ще здорових, дожидає своєї черги.

Надобавок ще й доля вередлива: союз із Денікіном. Що за глум над почуваннями це подоп- тання Великої Ідеї, що за Неї стільки пролилось крови, стільки могил залишилось від Маківки че- рез верхи Бескиду, Лисоню аж по розлогі степи України...

— Союз з Денікіном?! А деж сні про по- тугу, про золоті човни Святослава на філях Дні- пра-Славутиці, про Київ, Канів, Запорожжя?.. Союз? Який союз? Хто і з ким? — Чи наша, ця трупар- ня-армія, що рушитись з леговищ не всилі, може бути союзником? Хтоб не прийшов, вона залишиться, бо ніяк і ніде подітись їй із цього чотирикутника смерти.

Розуміє нас добре тамошнє населення і співчуває з нами. Лише офіційна частина придніпрянської державної еліти дивиться з коса, хоча й сама не може найти ніякого виходу ні для нас ні для себе.

Та з нашим „союзником“ щось не до ладу. Щось не добре твориться. Кажуть, армія розкладається, зникає бундючність й самопевність.

Цивільні винницькі „єдиноне ділимці“ позашивались по хатах і раду радять. Мабуть прочувають кінець, як ті щурі, коли корабель тоне. Щораз голосніше нарікає населення на денікінську армію. Ходять слухи, що навіть старшини вже граблять. Поганий знак. Це вже мабуть останні судороги...

Від Волині та Проскурова чути гук гармат. Наші звідуні, що „завсїгди все знають“, кажуть, що большевики наступають та шарпають з усіх боків денікінців. На поменші відділи нападають також селяни, відплачують за грабіж.

У Винниці денікінці метушаться, бігають мов несамовиті, вкінці вечером щезають як камінь у воду.

Заходжу в штаб нашої XI Бригади довідатись, що це все значить.

Дають мені читати наказ, в якому от. Шльосер як командант Бригади і командант залоги міста, заряджує строге поготівля. Старшини штабу мають негайно зібратись у канцеляріях штабу і ждати дальших приказів. Сильні стежі полевої сторожі мають безнастанно стежити по передмістях й що пів години надсилати писемні звідомлення до команди залоги. Боеві частини одержали окремі доручення.

Не добром воно пахне. Та розвідати більше годі. В командантській кімнаті безпереривно грає телефон і хоча от. Шльосер надто ввічливий, то не любить, щоб йому в такій важливій хвилині переривати працю.

Спішу на свою квартиру. Кажу чурі принести найконечніші речі до штабу, а самому з рештою дрібничок спрятатись у булавній сотні.

В домівці штабу застаю після повороту велику зміну; в брамі скоростріл з обслугою, на балконах другий; на коридорі відділ полевой сторожі в повнім виряді..

В канцеляріях припинена звичайна праця. Все приготоване до вимаршу. Старшини ходять по кімнатах гуртками і розбалакують.

Довідаюся, що до Винниці наближаються большевики. Вислані наші стежі мають ці вістки провірити.

Темніє. Сідаємо до вечері, як за добрих часів. Старшини жартують, тільки час до часу поскачить пор. Кульчицький до телефону, шепче опісля щось отаманові на ухо і знову сідає за стіл. Настрій спокійний, зденервовання минуло.

Після вечері переходимо до канцелярії штабу. Ще якийсь час гутірка, потім починає кожний розглядатись, деб то прихилити голову. Хто зна, як далі буде. На війні ні хвилинки не треба марнувати, а кожню нагоду використати. Роздумування, комбінації, вкінці ссувають столики до купи і так по двох кладеться. Дошка, щоправда, давить боки, замість подушки кулак, але сон твердий. Кому й такого ложа не стало, приміщується на долівці. Небаром все втихає, відзивається тільки хропко...

При телефоні куняє молоденький четар, ані руш не може вдержати просто голови. Прокидається тільки тоді, коли стежа приносить звідомлення: прочитає, покладе поруч телефону на купку й знову відправляє свій сабаш. Мабуть нічого нового у звідомленнях...

Я не можу вснути. Пробиував покористуватись запрошенням пор. Кріля; хотів пожитись біля нього, та дошка так немилосердно давить, що годі влжати. Зодягнений, навіть у шапці на голові, хочу передріматися на стільці. Та якось не йде. Думки линуть через Збруч до рідні: витають говорять, випитують... Забуваю про дійсність й тиняю душею по рідних кутах. Чи побачу їх ще коли-небудь? Мабуть ні.. З тією думкою вже зжився. Жалко тільки стареньких батьків, що й так недавно переболіли втрату молодого сина, який наложив головою за цілісгь габсбурської монархії, а чергова ця втрата, булаб для них, чи не смертельним ударом. Жалко дружини й донечки, що незабезпечені залишуться сиротами. Їхні сили слабкі, зазартовання мале, а боротьба з життям тверда... Стрясаю зі себе ці жахливі думки й відганяю їх як зідливі оси. Насилу встаю зі стільця й підходжу до дижурного старшини при телефоні.

Прошу, щоби пожився, а я його заступлю, бо й так не сплю. Він довго вагається та перевтома перемагає. Кладеться в кутку під печею і засипляє, начеб не знать на яких пухах. Молодість.

Сідаю на його місце, беру слухавки на вуха, олівець до руки і жду...

Глуха тишина. Тільки стежа що якийсь час перериває її, як приносить звідомлення.

Минає година за годиною.

Нема нічого нового. Звітів стеж назбиралася, вже ціла копичка. В них лише те, що десь в околиці Проскурова видно заграву пожежі...

Виходжу на подвіря. Стійки сторожать пильно, на вулицях тихо. Часом заклемають кінські підкови по твердому бруку.

— То наші кінні стежники... — пояснює командант застави.

Ліниво продирається ранок. Будяться старшини, протягаючи зболілі кости від твердих дощок.

Здаю отаманові звіт, передаю письма й голошу, що — маю досить „нинішньої війни“; йду на квартиру спати. Спершу отаман кривиться, не хоче дозволити, врешті годиться.

Виходжу на вулицю. Тихо й пусто. Від сторони готелю Савой надходить мій шкільний товариш, сот. Левко Кекіш*), який з якоюсь частиною залишився ще в Винниці. Витяємося, а він підсміхаючись питає:

— Що там у команді?

— Та нічо — відповідаю.

А він аж заходиться від реготу. Допитуюся що таке, та годі довідатись.

Покидаю його на вулиці й сам йду далше. Вкінці, мій приятель доганяє мене, бере під руку, обіцяючи щось показати.

Приходимо коло Савою: Хідником, біля входних дверей, ходить здоровенний козак в той і цей бік, з крісом на плечі.

*) Замордований опісля большевиками, разом із 300 іншими старшинами вивезеними кудись до Архангельська.

— Що за диво? — питаю.

А сотник на таблицю, при вході, пальцем тиче.

Аж тепер я зрозумів: тоді, як наші стежі вартували по передмістях, повстанчий загін отамана Шепіля, по одному-двох продерся в місто і вже навіть квартиру свого штабу успів заложити в Савою.

З балькону має синьо-жовтий прапор, зза нього визирає дуло скоростріла й неначе глузує: ану попробуй!

Вертаю до штабу Бригади й про новину розказую. Не дають віри. Отаман з адютантом збираються і виходять зі мною.

На вулиці вже помітний рух. Бачимо, як повстанці ведуть до своєї команди роззброєні дві наші стежі... Чисте диво.

Отаман входить з адютантом до шепелівського штабу, я залишаюся на вулиці.— Що воно з того вийде, думаю. Та що може вийти: повстанці свої люди, а до галичан відносяться приязно, байдуже, з ким нас доля злучила. А всеж таки двом командам, з яких одна бореться за ідеали Української Народньої Республіки, друга, як союзник денікінців поневолі, чи не за тісно буде в одному місті..

Але з повстанчого штабу вже виходять наші дві стежі. Звернули їм зброю. За ними вертають вдоволені, отаман з адютантом.

Розпитую. Оповідують, що Шепіль щира душа: казав звернути нашим хлопцям кріси, а за те, що повстанці їх уразили, дає сімнацять нових, гарних кожушків на потіху. І то лише тимчасом: як роздобуде, то дасть більше.

З тої хвилини стали ходити наші і шепелівські стежі разом по місті. Добрих братів ніщо не розєднає...

Вертаючи назад до штабу, бачимо — надїждить більший загін повстанців. Здорові, молоді хлопці, на гарних конях, бадьоро підїздять чвірками й стають біля своєї команди. З святочним настроєм, знімають з голов смущеві шапки і з молодечих грудей гремить: „Ще не вмерла“. Нам до очей тиснуться сльози. Віримо, що в тих молодців „душу тіло ми положим“ це не пусті слова.

СВЯТ—ВЕЧІР

Цілий тиждень перебула наша Бригада із шепелівцями у Винниці. Вкінці ми мусіли відходити в напрямі Одеси.

Довелось відступати разом з денікінцями, перед напором большевиків. Здесятковані тифом частини, виснажені до краю, сунули як марево по замерзлій груді. За невеличкими гуртками тих, що могли ще плентати ногами, тяглись підводи, а на них хворі в тифозній лихорадці. Без теплого одягу й покривал, лежали отак покорчені на возах важко постогнуючи при кожному підкиді коліс воза на груді.

А все таки залишитись подорозі, в лікарні, чи якійсь хаті, не хотіли. Хоча й не здавали собі добре справи, що з ними діється, бо в горячці, то благали, щоб не кидати їх. Серце краялось і не всилі було відмовити. Все одно смерть, чи тут чи там! Нехай їдуть...

Вже з полудня на сам Свят-Вечір — багату кутю—як за Збручем називають, доволіклися ми до містечка Горячківка на Поділлі.

Стомлені важким походом, зморожені вітром, що крізь дрантивенькі плащі проймав до кости, розбрились частини по кватирах спочивати.

Щаб заквартирувався на приходстві.

— Панотця нема — пояснювали селяни: вбили його „бандіти“, виволікши вночі з хатина подвіря. Тут таки, на самій середині цього подвіря похоронила його рідня. Могила обведена високими, дубовими штахетами, а на ній дубовий хрест.

Дивні обставини. Деінде може б і важко було їх зрозуміти, та тут, на Україні, ми до всього вже привикли..

На приходстві сумно. Старенька „матушка“, насилу усміхаючись, витає нас гостей, хоча не в пору й непроханих.

— Будь ласка, розгостіться та вибачте, як що не до ладу. Не так хотілаб вас прийняти... Знаю, кому „полагається“, та часи не дай Господоньку..

І не договорила бідна старушка, вмиваючись гіркими сльозами, ледви на стілець опустилась..

Вбігає дівчина-прислуга, відчиняє обі половини дверей і вносить цілу верету соломи, висипає на чистеньку долівку, вкладає трохи до печі та підпалює. Спритним, скорим рухом звиває скрутлі й один за одним вкидає до печі.

Весело палахкотить огонь, тріщить солома. Вже більше половини її згоріло, а тепла якось в кімнаті не чути. Ми так продрогли, що зуб за зуб заскакує. Ох, щоби бодай трохи погрітись.

Що хвилини входить хтось до кімнати, зі звітом, або по прикази. Посходились і всі старшини штабу. Ждуть на вечеру. Голодні: крім склянки чаю, перед відходом з посліднього постою уранці, досі нічого в устах ще не мали.

Бракує тільки сот. Абля, пор. Трача і чет. Олесь Голинського.

Питаю, де вони. Кажуть, що всі три захоріли на тиф подорозі. Ледви довели їх сюди живими і зложили в хаті якогось міщанина.

Стало ще сумніше. І на нас приходить черга. Це перші жертви тифу між старшинами штабу, досі ніхто не хорів. Чи то вже остаточна наша загибель?! Чогож ще гонити рештками сил, доконувати себе важкими походами? Краще залишитись отак на місці, нехай діється, що хоче: все одно, два рази не вмирати! — підшіптує зневіра.

Беру нерозлучну мою торбу з епітрахилем, хрестом, єлеєм, маленькою книжочкою „Посіщення хорих“ та йду до нещасних.

Показують мені хату, де їх примістили.

В першій вузькій кімнатці, на цератовій кані, лежить як у грані, Олесь Голинський, цей добрий і солідний старшина, що ніколи не жалів себе, запрацьовуючись до безтями. Нераз дивувалися ми, як це він видержує — день і ніч у канцелярії; а як уже паде з перевтоми, то зсуває два крісла до купи, під голову блюзу і так покунявши хвилину, знову сідає за працю.

Побачив мене, всміхається, за хвилину тратить пам'ять...

Виконавши обов'язки душпастиря, переходжу в другу кімнату, до пор. Трача і сот. Абля.

Знову те саме:

Говорю до Трача, він силкується відповідати, та враз мовкне, тратить свідомість...

Сот. Абль, хоча в нього висока горячка, підноситься на ліжку, приглядається хвилину, киває на мене пальцем і буцім то шепотом, який чути докладно в цілій кімнаті: — „Лишіть його, отче, таж це вже труп, шкода до нього говорити!“.

Вечеріє. Вертаю до штабу і застаю тут цілу братію, як засідає вже до „святої вечери“.

Дивний, поважний настрій.

Подають — селедці, борщ, голубці, пироги, а вкінці чай, та ще із тортом.

Справжній пир, як на тодішні часи.

В кімнаті мовчанка... Здається, що у той мент кожний полинув думками десь під рідну стріху, а дух його засів зі своїми до святої вечери. Та мабуть і там невесело...

Якось ніяково стає. Ніхто не може промовити слова.

Аж тут, нараз, на подвір'ю почулись кроки. Входить вартовий і голосить, що прийшло багато „цивілів“ з міста, питають, чи можна заколядувати. Просимо. За хвилину, під вікнами несеться колядка. „Добрий вечір Тобі, пане господарю, радуйся, о радуйся, земле, Син Божий народився“. Стара колядка. В ній велика глибінь душі народу і міць його віри... Мимохить закрутилась сльоза в очі.

Чи там десь у нас колядують нині?

Збираємо між собою „лопатки“ (50 карбованцеві бони Української Державної Скарбниці). Назбирали чимало. Виношу, дякую колядникам за радість, яку нам, у нинішнє свято, справили колядою

і хочу передати церковному старості даток від галичан. Не приймають... — Ми, кажуть, з розрадою до вас прийшли, не за гроші!

— Спасибі вам, добрі люди! — дякую стисненням руки тим, що стоять ближче. З деякими ще якийсь час говорю. Колядники бажають свят і відходять.

В столовій тимчасом повернув веселіший настрій. Розрухались. Вже й собі почали колядувати.

„Нова радість стала, яка не бувала“ — затягнув своїм тенором сот. Турко, за ним Кріль з Чопеєм підбасками, решта старшин помагає.

Співають. Забулося горе! Потім балачки, спомини, жарти.

Години минають. Пізно вже, а якось ніхто не спішиться на квартиру, хоча нинішня дорога таки добре далась у знаки. Мабуть страшно залишитись самому зі своїми думками. А вони нині влізливі, як мухи, годі їх відігнати. Боляче з такими думками Різдво зустрічати...

Отак засиділися ми за столом, як одна рідня й не могли розділитись, хоча вже й очі до сну клеїлись. Треба відпочати та протягнути кости, зокрема мені, бо завтра Різдво, тож прийдеться раненько встати.

Думав уже відходити, аж тут ненадійно з'являється новий гість — пор. мабуть із II-го Корпусу, та голосить от. Шльосерові, як стаційному командантові, прибуття до Горячківки якихось частин його Корпусу, притому питає, чи їхній духовник може завтра відправити Богослуження в тутешній церкві.

— З тим уже прошу звернутися до нашого духовника — вказує на мене отаман.

Гість підходить і знайомиться: — поручник Гайдукевич.

— Мила несподіванка — кажу — на сам Свят-Вечір іменника стрінути!

Здивований гість пильно приглядається. Пізнає! Миж земляки, та ще й іменники.

Питаю, хто у них духовником.

— Василянин, о. Фещак.

— Коли так, то ведіть мене до нього. Ми вже якось порозуміємось.

Ідемо на другий кінець містечка, де розмістились відділи II-го Корпусу. Входимо до більшого якогось дому, питаємо за о. Фещаком. Кажуть, що в кухні. Відчиняємо двері. А там рух: Кухарі товчуть, смажуть, бігають. Вони щойно прибули; спізнались з вечерею, хочуть надолужити.

При столі, на якому розкладають нароблені пиріжки, стоїть зі склянкою чаю в руці, о. Фещак і дає „фахові“ поради воякові, що справляє селедці.

Привітавшись, переходимо до столової і при чаю, який каже о. Фещак і мені подати, умовляємося щодо завітрішнього Різдва. Стало на тому, що я відправлятиму Повечеря, Утренню і співану Службу Божу, а він читану — й виголосить проповідь.

Побалакавши ще декілька хвилин, прощаюсь, бо о. Фещак заступає хворого на тиф „менажемайстра“, тож мусить пильнувати кухарів тимбільше, що готується свята вечера.

Виходжу.

На дворі мороз.

Десь там у горі між хмаринками мерехтить
ясна зірка.

Тиха ніч — Божа ніч...

РІЗДВО

Вже від шостої раненько відправляю Пове-
черя. Моїх „дяків“, — старшин, під командою пор.
Василя Чопея—скріпила нова сила в особі бого-
слова, здається Весоловського, що прийшов мабуть
з о. Фещаком. Це вже дійсно фахівець, перед яким
мої „дяки“ бліднуть.

Церква наповнилась вояцтвом та мешканцями
Горячківки. Співає хор старшин нашої Бригади.
Неконцертний він, щоправда, та дещо зіспіваний;
голоски молоді, тимто й милі.

Проповідь виголошує о. Фещак. Після
Богослуження ще довго всі колядували й нікому
не спішилось виходити, хоча вже й так протягну-
лась ціла відправа.

Вернувши з церкви, снідаю в столовій Бри-
гади. Кухар подає чай і бажає веселих свят та
скорого повороту домів.

Не знав сердега, що зачіпить таку болючу
струну в моїй душі.

Зараз наче за магічною лісочкою стали пе-
ресуватись картини минулого: на горбку церква.
Богослуження скінчилось. Виходять люди, тов-
пляться, з гамором протискаючись із цвинтаря на
вулицю. Старі дідугани у довгих, білих кожухах,

підпираються палицями, уважно ступаючи з горбка. Самі знайомі: Юрко Попик і Максим Залипецький, Юрко Сокольський. Їхні ровесниці-жінки, ще в церкві. Клячуть на зимних плитах, молитви шепочуть. А на вулиці господарі й молодь, до дому спішать. Жарти, веселий сміх: Різдво й радість...

А поруч церкви хата. Мороз замурував шибки, проте в середині тепло й затишно. Вертає дружина з малою донечкою з відправи. Пораються за сніданням.

— Скоріше, мамусю — лепетить мала, — ось уже татко надходить...

Надходив колись; та нині не прийде і хто зна, чи загалом ще побачите його... Заскиміло серце, заболіла душа й запекли очі...

Недаром тепер силкуємось уникати самоти. Не для наших нервів вона...

Мою задуму перервав скрипіт дверей.

Входить дижурний і голосить, що прийшло кількох тутешніх селян за ділом до мене.

Випиваю душком забутий чай і кажу просити їх до середини.

Сімох господарів явилось. Наперед виступає церковний староста, здоровить з празником і каже:

— А ми до вас, батюшка, з проханням: у нас, як знаєте, бандити батюшку вбили й тепер нікому служити; самі залишились. А відомо, що без батюшки якось годі так бути. От ми вас прохаємо, щоб остали в нас на приході.

Неприготований на таку пропозицію, не знаю, що відповісти, щоб не вразити добрих людей. А вони впялили в мене очі, на відповідь ждуть.

— Воно, бачите, неможливо — кажу до них.

— Чому? — питають здивовано.

— Бо я уніятський священик, виж чули нині в Церкві і Богослуження і проповідь, то думаю пізнали?

— Та чути чули і нічого: добре служите... По нашому, значить, по українськи — поправив із притиском. — І тамтой батюшка гарно проповідував, краще годі. От тому саме ми й прийшли до вас від „общества“ просити, щоб таки в нас залишились...

— Щире спасибі — кажу — та воно таки неможливе. Я уніят, виж православні: якжеж в православному „обществі“ священиком уніятові бути?

— Або що, — звертається провідник до решти своїх, — хібаж не все одно: служать гарно, добре навчають і самі таки людина хороша...

Висланники „общества“ тільки головами покивують: — Правда, кращого й найти годі...

— А скажіть, будь ласка, батюшка, чи матушка у вас є? — питає провідник делегації.

— Та є — відповідаю.

— А діти?

— І діти...

— Значить, все як Бог приказав! Ви оставайте в нас, нехай приїде матушка, діти й ділу кінець... Ми вам усе влаштуємо. До кімнат мягку мебіль, пару коний дамо, дві корові, обсіємо на перший рік нашим зерном поле, а там дасть Бог, вже й самі позбираєте. Понятно, що за службу вашу платить будемо. В добрі заживете, лиш оставайте...

Не помагають ніякі мої толки й пояснення. Вкінці добуваю останній аргумент:

— Виж бачите, що я військовий. Війська отак не залишу, бо хто би їм служив?

Довго дивиться на мене староста, похитуючи з пожалінням головою.

— І чого вам з ними волочитися, чого страдати, коли краще в мирі зажити? Хібаж думаєте, не знаємо, яка у вас біда?

— І саме тому, що біда, — пояснюю — то покинути своїх не можу. З ними страдати буду й нести їм потіху, на яку мене стати. Це мій обов'язок християнина і священника!

Вперта самопевність делегації заломлюється. Щирі їх серця починають мене розуміти і навіть одобрюють мої слова. Просять вибачити, що безпокоїли і відходять.

Аж тепер зрозумів я, чому єпископ Камінця Подільського, після переходу нашої армії за Збруч, видав, очевидно по російськи, до свого духовенства „Пастирський Лист“ менш-більш покий:

„З переходом галицької армії, прийшло сюди й багато уніятського духовенства, якого ціллю є ширити між православним населенням унію і підривати основи православної церкви. Тому приказую всьому православному духовенству уникати православних „ксендзов“, не впускати їх до церков, перестерігати своїх парохіян, щоб не ходили на їхні богослуження і загалом повчити вірних про „вредность унії...“

Лист цей доводилось мені читати; чи й інші православні владики видали тоді такі листи, не знаю.

А всеж таки цей пастирський лист не знайшов сподіваного відгону ані між православним духовенством ані між вірними.

Спершу, щоправда, православне духовенство відносилось до нас з ледви помітною повздержливістю, та пізніше, коли переконалось, що ми далекі від „хрестоносного походу“ на православя, радо всюди нас приймало, а поважна кількість була й таких, не кажучи вже про вірних, що не таїлася зі своїми симпатіями до унії.

Наші духовники не вели ніякої релігійної пропаганди між тамошнім населенням, хіба, що хто хотівби цю пропаганду бачити у відправі Бослужень, або проповідях, призначених для нашої армії, яким, щоправда, прислухувались з великою цікавістю також тамошні, православні.

Зате, бувало, що наші вояки, з власного почину, ставали пропагаторами не лише на національному, але й на релігійному полі.

Часами нам духовникам доводилося вести з тамошніми священиками балачки на релігійні теми, здебільша з тим найнищим щодо образования клиром.

Давний православний клир поділений був на три ступені: на тих, що кінчили богословську Академію і жили по більших містах, як члени консисторій, парохі, або вчителі Божого закону (катихити); на тих, що кінчили середню школу, значиться семинарію, і приміщувалися в поменших містах, місточках, або більших селах; вкінці, на священиків з освітою, що відповідала приблизно нашій виділовій школі, або і без неї, а саме — всіх тих, що виходили з дяків в діякони, та звичайно вже в старшому віці ставали священиками. Вони сиділи десь в забитому дошками куті на приходах та до-

04
живали віку. Якраз ці останні залюбки шукали нагоди, для диспути на релігійні теми.

Пригадую собі такий випадок: штаб Бригади квартирував у одного такого „батюшки“ з дяків і йому зайняли кухню, а за те запросили його зі старенькою „матушкою“ до себе обідати. Десь по першій годині, вертаю від частин з другого села, перемоклий і заболочений, а в тому стані і гумор поганий. Входжу до столової. При столі застаю всіх старшин штабу з „батюшкою“ та „матушкою“ на почесному місці,

Здоровлю і сідаю за стіл.

Подають гарячий росіл. Їм спішно, щоб розігрітись. Аж тут нечайно батюшка звертається до мене своєю ломаною українсько-російською мовою.

— Я вже давно жду на вас. Хотів щось запитати. Чи можна?

— Прошу...

— Скажіть, пожалуста, чи є чистилище?

— Не тільки чистилище, але й пекло є — кажу.

— Пекло, то так, але чистилища нема. Це тільки ваша католицька видумка...

І став доказувати аргументами з „Почаївського Листка“.

Пробую зразу поважно переконувати його, та коли річеві аргументи не підходять, починаю з іншої бочки:

— Отже чистилища нема?...

— Нет! — перечить твердо батюшка.

— Є тільки небо й пекло?

— Да!

— Душі в небі нашої молитви не потребують, в пеклі вона їм не допоможе...

Знову „дакнув“ батюшка.

...А ви служите панахиду за померших, приймаєте карточки, словом, молитесь за померших...

— Понятно!

— Так скажіть, будь ласка — коли душі в небі нашої молитви не потребують, а в пеклі вона їм не допоможе, навіщож ви молитесь за тих померших?

Здивований „батюшка“ вибалушив очі:

— Це справді вопрос, а я над тим ніколи й не подумав. Вопрос значить і то не будьякий! — тер чоло „батюшка“.

Старшини бухнули довго здержуванням сміхом, „батюшка“ теж усміхнувся, але було йому ніяково...

Проте таких богословів, що доповняли, а може й черпали своє богословське знання лише з „Почаївського Листка“, між тамошнім духовенством траплялось тоді вже доволі мало. Були це вже майже одиниці, на вимертю.

НА ХЕРЗОНСЬКИХ СТЕПАХ.

Нові наші „союзники“, тим разом большевики, заскочили нас подорозі на Одесу, при румунському кордоні, куди відступали ми разом з денікінцями.

За ціну рятування наших хорих і збереження Армії — бодай назверх треба було „почервоніти“.

Кожна частина Армії залишиться на тому місці, де заскочили її нові позиції.

Дожидаємо чогось непевного, невідомого...

Новина за новою чергується, а передавана з уст до уст, завдяки поденервуванню та незгрішій фантазії, прибирає іноді монструальні форми:

...Тут десь, червоні вирізали нашу частину, там розграбили лікарню, обдерли хорих і на мороз повикидали...

Таким і подібним відомостям не було кінця. Та з часом вістки ставали докладніші, певніші і як уже не крайню жахливі, то бодай невтішні.

Ці нові „союзники“ беруться зразу до діла й „шиють усе на свій кшталт“. В Бірзулі Полевий Штаб на місці Начальної Команди, Галицький Ревком у Винниці, у Бірзулі арештували наших генералів...

Вкінці частини червоної армії наблизились уже й до постою нашої бригади, містечка Захарівки, на Херзонщині.

Поденервування більшає. Усі ходять з похиленими головами, радять, комбінують. Є вже й такі, що навіть явно стають по боці большевиків, проте загал і чути про нового „союзника“ не хоче.

Одного вечора, кличе мене от. Шльосер до команди, подає „Явний приказ“ і каже, що негайно мушу виїхати до німецької колонії Бергдорф, до команданта III-го корпусу, генерала Кравса. Отаман Шльосер мав певні відомости, що большевики шукають за генералом, хочуть його арештувати, й долучити до арештованих вже генералів, Микитки й Ціріца. Єдина рада — ген. Кравс мусить негайно

залишити Україну й через Румунію податись на Чехословаччину. Я маю товаришити йому як адютант: всякі інші доручення одержу завтра у штабі III. корпусу.

До румунів не мав я ніколи довіря, тому цей приказ заскочив мене дійсно немило. Хочу якось випроситись від тієї місії, та отаман заявляє, що так вирішено в корпусі. Немає ради: приказ! — йду збиратися і їду.

Північний вітер гуляє по херзонських степах, січе метелицею в очі. Візок скрипить у снігу, коні балують.

Жалко отак покидати бригаду. Так широко живився з нею. Хоча як нерожево уявляв собі положення полевого духовника по злуці з большевиками, а все таки тягнуло до своєї частини, як до близьких, рідних. Здавалося, що в цей непевний час навіть відрадніша смерть на очах тих, з якими пройшлося цей довгий шлях долі й недолі. Не диво, що кажуть: „Любов до батьківщини у вояка переходить через його полк“...

Їдемо спровола, думки думаючи. Невеселі вони і ненадійні.

Ще у штабі бригади, розглядаючи карту, куди то їхати, бачив я лісок в половині дороги до Бергдорфу. Вже ця половина давно повинна бути, та ліска якось не видно. Чи не поблудили ми часом у нічну хуртовину? Візник злазить що кількадесять кроків і за пняками шукає, слухна його заввага, що цей ліс міг бути вирубаний.

— Є пні! О!... — крикнув раптом. — Добре їдемо!

Здалека долітає гавкіт псів.

Повертаємо туди і зїзджаючи з гори, ледви на кількасот кроків бачимо село, а перед ним заставу з кількох вояків. Командант перевірює наші папері. Питаю про квартиру генерала. Каже, що за протестантською кірхою, в домі кольтоніста Обенавера.

Вїздимо в село, минаємо кірху — за нею виринає велике забудовання, обведене муром із залізною брамою.

— Хібаж не це, думаю, квартира генерала: так селянське забудовання не може виглядати...

Та сумніви мої розбиває вояк на стійці.

— Тут квартира генерала?...

— Так!

Входжу на подвір'я. — Чура зголошує мій приїзд, а за хвилину блиснуло світло у вікнах.

І пішла щира балачка, з якої виніс я вражіння, що іноді куди важче розв'язати життєві питання, ніж стратегічні...

Аж десь біля п'ятої ранку нараду ми покінчили. Кладуся в сусідній кімнаті на отомані і миттю засипляю...

Перед осмою вносить чура воду — просить вмиватися, бо генерал дожидає.

Увійшовши в кімнату генерала, завважив я, що він силкується на спокійну, привітну усмішку. Та сліди душевної боротьби надто помітні в нього. Висока стать зігнулась, в очах дивний відблеск. Мабуть багато довелося пережити за останню ніч.

Жалко мені стало того чесного чужинця, що терпіти мусить за те, що віддався всеціло нашій справі. І не вміє він кривити душею: не особиста безпека, а вага загальної справи у нього на серці.

Вправді — ще вчора з вечера, як опісля я довідався, вдалося старшинам переконати генерала про потребу зберігти його життя для загальної справи, так що після довгих вагань, він вкінці погодився виїхати; але згода ще неостаточна. І нині генерал вагається: видно по ньому цю душевну боротьбу. Почуття обов'язку, ще протестує.

— Ну, скажіть — питає мене на вступі — чи це чесно залишати отак армію?...

Цеж не з особистих мотивів, пане генерале, лише для загальної справи! — відповідаю рішуче.

Розмову перериває чура: просить на снідання.

Переходимо через передню кімнату до їдальні. Дальше, за нею невелика гостинна.

Обстановка обох цих кімнат багата. В гостинній новий магоневий фортеп'я.

В їдальній зустрічає нас ввічливий господар носовим ...ten Morgen... і просить до стола.

Подають — чай, печеню з рум'яними запіканими бараболями й вино з власної винниці.

Непогано жили кольтоністи на українських степах, тоді, як уроженцям тієї країни про таке життя і не снилось...

Мимохіть приходять на думку Тарасові слова:

„Степи мої запродані

Жидові, Німоті;

Сини мої на чужині...

Після сніданку йдемо до штабу корпусу.

Тут уже все приготоване до дороги. Навіть мішочок з різного роду грішми.

Виїздимо в напрямі Дністра. З нами їде також о. Юзв'як зі сином. Приїздимо до другої німецької кольонії, Гліксталь, де стояла мабуть II. коломийська бригада. Ціль подорожі генерала задержана в найбільшій тайні, тому для оправдання прибуття сюди, генерал заповідає перегляд бригади.

Та якраз появились большевики. Надтягнули нечаяно від сходу й почали бій з нашими польовими заставами. Заалармовано цілу бригаду. Вона рушила бігцем на кінець села, під горб, на якому здержалася ворожа лінія. Вискочив як опарений і генерал з хати, пігнав на середину широкої дороги і став кермувати боєм. Порозуміння між нашою армією та большевиками не було ще по всіх частинах проголошене. Наші використали останню нагоду, щоби присмирити дещо нового „союзника“ й припечатати цей союз кровю.

Почалась пальба. Як вправний грач посуває досвідний полководець поодинокі частини: „Батерії здержати огонь... кіннота зліва в обхід... дві сотні на праве крило!“—падуть накази генерала.

Рванула чвалом кіннота, бігом пустились сотні. Вже грають-клекотять скоростріли, підбасовують гармати. Крівава сутичка в розгарі.

Та ворожа лінія не видержує—ломиться, в розполох попала... Ще десь затріскотів скоростріл, щє гупнула гармата на прашання і бій втихає...

З піснею, бадьоро, вертають частини в села на свої кватири. Чути посмішки та жарти як причинки до поодиноких епізодів з цього короткого, а вдатного бою.

Ще ранком заквартирувався я з генералом у якогось кольоніста. Тоді була дома лише стара

німкиня. Як тільки заговорили ми до неї по німецьки, „фрав мутті“ не знала де нас посадити, а довідавшись, що генерал теж з походження німець, в захопленні жадно ловила кожне його слово.

Тепер після повороту з „баталії“ застали ми вже цілу рідню в хаті. Щойно вернула з роботи. Помиті, причепурені входять домашні до гостинної. Знайомимось з ними.

Господар старий, симпатичний, дуже ввічливий починає балачку. Дві доні кремезні і штивні, начеб кій проглітнули, підходять ніби на „бефель“ до фортепяну. Одна починає грати, друга бере ноти і співає. Невибачливий цей концерт, та всеж-таки помітне в обох музичне знання і вправа.

І знову морочить голову питання: чому саме не наші, а чужинці вміли так розжитись у достатках, а наш брат ледви дихає?

Ясно, що причина тому — більша кількість землі — кількадесять, а навіть і кількасот моргів урожайного степу. Та найголовніше те, що кольоністи дійсно вміли господарити солідно й практично.

Я приглядався в кількох таких кольоніях під Одесою домашньому й громадському життю німців та помітив, що воно всюди майже однакове. Праця, запопадливість і ощадність — це підвалини, на яких будували вони свій добробут. Нема там може сентименту і серця мало, та є твердий хід вперід.

В маленькій кольонії, коло залізничного шляху, що її кольоністи називають Маріягільф, хоча урядова російська назва її — Перехрестово, стою на квартирі. На невеликому подвір'ю, розсілася велика

мурована хата, з причілком до вулиці. Не дуже то милий її вигляд. Холодом віє від неї, бо нагадує чомусь касарню й не манить ока так, як убогі хатки наших селян.

В хаті чотири кімнати. У одній живуть старенькі родичі, в інших два жонаті сини з ріднею. Господарством кермує старий батько; мати порастється коло кухні й унуків доглядає; решта робітники. Пошана до батьків велика. Всі слухають їх, виконують накази. Старий „фатер“ з нерозлучною файкою в зубах, почуває себе володарем у тому невеличкому царстві. Все йде по його волі і думці. Справжній патріархальний улад. Подивляю цю пошану й любов до батьків, зокрема, коли порівнати із нашими родинними умовами.

Щей досі пригадую одну таку картину:

Морозний недільний ранок. Старший син моїх господарів, заїздить санками перед поріг хати. Чудові, як ворон чорні коні, хвилинки не встоять. Борсають, сніг копитами, зубами хапають гриву, аж підривають сани.

З приємністю дивлюсь через вікно.

Минають довгі хвилини, а коні ще стоять. Син як мога зацьоськує їх, успокоює. Вже сніг довкола чисто витоптав. Час до часу, лише гляне на двері й дальше тупає, бо зимно, перемерз. Щойно по довшому часі, виходить старий батько у здоровенному кожусі, з файкою в роті, а за ним мати, намотана хустами, й сідають до санок. Син обтулює ноги, віддає в руки батькові віжки й батіг та відчинає ворота.

Коні рванули з місця, син з почесстю батькам вклонився.

Поїхали до церкви у сусідній кольонії. Тимчасом і син і вся рідня клопочуться, щоб часом батьки не простудились...

Розпитую синів, як це у них господариться. Кажуть, що родичі ведуть провід, а всі діти слухають їх і працюють; з прибутків оплачуються всякі спільні потреби. По батькові унасліджує господарство найстарший син, із тими самими правами й обов'язками. Донькам сплачується їхню належну частину готівкою.

Це також важна причина цього добробуту в кольоністів, що вони не дроблять господарства й не ділять, так як у нас, навіть на четверо дітей морг поля, а син, на другий день після вінчання, не відділюється від старих батьків з докором, що, мовляв, вже досить на них наробився.

У кожній більшій кольонії є своя рідна школа і протестантська церква, прегарно вивінувані коштом села. Пастор і учитель, це світочі кольонії, до яких горнуться всі з найбільшою пошаною та довірям.

На другий день після сутички у Гліксталю, вибирається наша мандрівна чвірка над Дністер.

Приїздимо до містечка Григоріопіль, вже над самою рікою. Тут голоситься в генерала старшина нашого розвідчого відділу й доносить, що румуни нікогисько з українців на свій бік не пускають. На горбах, за лісом, стоять гармати вимірені на Дністер, а повище та понище містечка ломлять лід на ріці, щоби на випадок форсування українцями, чи денікінцями Дністра, лекше було здержувати напір. Скріпили також корпус „гранічерів“ і стійки над рікою...

Після короткої наради ми таки вирішили пробувати перейти на другий беріг.

Росвідчий старшина просить ще хвилину заждати, а він приведе перекладчика, тутешнього учителя гімназії, з яким заздалегідь умовився, бо інакше з румунами не порозуміємося. Вони, за дуже малими виїмками, іншої мови крім румунської не знають.

З грішми та перекладчиком, тими конечними в таких випадках приналежностями, рушаємо піхотою на замерзлий Дністер. Та схід на ріку із високого, скалистого, ще й ледом вкритого берега, не дуже то нам усміхається. Вмить перетворюємося духом у італійських альпіні-в і пробуємо їхньої штуки. Щоправда, вона нелегка, а це найкраще доказують наші боки й коліна, та всеж таки, якось щасливо dokonуємо тієї еквілібристичної штуки і опинюємося на рівній площині леду.

Дністер там широкий, йдемо поволі і радимо, що далі діяти. Вкінці минули половину ріки й наблизилися до румунського берега. Румуни помітили нас. Почався рух між стійками прикордонної сторожі, а за хвилину цілий відділ „гранічерів“ став рядом над берегом.

На знак нашої мирної мети, вимахую білим платком і так підходимо до берега. Та тут, таки на леді, здержує нас грізна постава румунських „марсів“, з наїженими багнетами. Ми не злякались. І більше як ця грізна постава зацікавило нас те, що пограничники замість чобіт, мали на ногах скірянні ходаки, ніби наші бойки. Армія, та ще регулярна, у своїй державі, в зимі у ходаках?..

— Цигани!.. — каже хтось з нашого гурту нівголосом.

Просимо професора, щоби спитав, чи не вміє хтось із них по німецьки, або по французьки. Питає. Зголошується підстаршина, як пізніше довідались, колишній австрійський капраль і каже, що він говорить по німецьки. Починаємо з ним перекладації та переконуємо його вкінці, що нас чотирох, проти їхньої грізної збройної сили, це ніяка небезпека — що зовсім безпечно можуть нас пустити на беріг. Роздумує, радиться других і остаточно погоджується впустити нас на нову „румунську землю“, Бесарабію.

Входимо до обширної землянки румунських пограничників і просимо попросити сюди якогось старшину. Вістун подає телефоном наші побажання далше, та заявляє, що „домнульо капітано“ надійде небавом.

Ждемо. Гранічери дуже ввічливо відносяться до нас; заварюють чай і гостять ним.

Час минає, а „капітано“ не надходить. Вже й полудне минуло, а ми далше ждемо. Бере нас нетерплячка: Ануж тимчасом большевики займуть містечко, а румуни нас не впустять?..

Вкінці надходить довго вижиданий румунський сотник. Через перекладчика питаємо його, якою мовою вміє говорити. Каже, що лише румунською. Дивуємося, як старшина лише одною мовою говорить. Та він безнастанно покликується на „Romania mare“, причому отвирає нам очі на засліплення великодержавними претенсіями румунів. Перекладчик передає сотникові, що ми перейшовши румунський кордон, просимо відставити нас

до найближчої команди відтинка, а саме до генерала Поповича в Кишиневі.

Сотник скочив як попарений:

— Відкіля це ви знаєте, хто є командантом відтинка і де його постій?

— А хібаж ви не знаєте, яке є розміщення наших військ по той бік Збруча і Дністра? — відповідаю спокійно.

— Ну... так, знаємо.

— А чомуж думаєте, що ми не зналиб, що довкруги нас діється?

Сотник не дає ніякої відповіді, лише каже негайно вернути на той бік ріки і там ждати до завтра ранку на відповідь з Кишинева.

От маєш — віз і перевіз! Вертаємо до Григоріополя, махнувши раз на все рукою на циганів. Генерал, річ ясна, втішений з такого виходу.

Григоріопіль переповнений втікачами денікінської армії і цивільними. Вулиці, площі забиті обозами й підводами. На підводах всяке добро: своє і чуже. Дрогоняють на них перемерзлі діти, збідовані жінки втікачів, з сумним видом, з жахом у очах, Рух, нервова біганина, метушня безрадних втікачів, мусять проїняти жалем і милосердям кожную людину. А гук гармат, щораз кріпшає, збільшує метушню — жаху наганяє нещасним втікачам...

Прибігає розвідчий старшина і просить мене до телефону. Це з корпусу от. Шльосер, що тепер заступає генерала, питає, як з нашим переходом. Довідавшись, що не пощастило, каже негайно вертати до корпусу.

А стрілянина змагається; знак, що большевики вже під містечком; тож треба спішитись. Ми

вже, щоправда, знаємо про злуку нашої армії з большевиками, так що скорше, чи пізніше доведеться нам їх побачити, та всетаки краще стрінутись з ними в наших частинах, а не тут, у тому муравльському безпорадних денікінців та втікачів.

Рушаємо. Подорожі, що крок, то денікінська піхота, або й артилерія в переполосі навмання горі ріки прямує. Кіннота Бредова, у повному боевому порядку, маневрує полями, охоронюючи ці відступаючі частини перед несподіваним наскоком большевиків. Нас ніхто не займає. Ідемо спокійно. Аж перед Бергдорфом, на полі, побачили большевицьку заставу. Не дуже то мила зустріч для нас. Підїздимо, силкуючись заздалегідь на добрі міни.

— Стій! Куди? — питає командант застави.

— У штаб корпусу... — відповідаю. Рівночасно мигнула мені думка, що важче булоб дати відповідь: звідкіля?...

— Поїзджайте! — великодушно махнув рукою новий „союзник“.

Минаємо заставу і віздимо в село.

На корпусній команді вже червоний прапор. По селі вештаються червоноармійці, „обмінюють“ з кольоністами коні, себто залишають свої дрантюхи, а забирають щонайкращі від німців. Тай на конях не кінчиться; переводження комуни в практиці не обходиться і без іншого майна кольоністів. Наші вояки беруть завсіди сторону кольоністів. Буває, що рятують багато коней від грабіжі, забираючи їх між свої, ніби то коні військові, Галицької Армії.

Перед командою корпусу задержується наш візок. Генерал висідає і відходить на давню свою

квартиру, з якої скоро зникає, скриваючись між кольоністами. На квартиру пішов також о. Юзьвяк зі сином. Я входжу до штабу, здаю от. Шльосєрові звіт із невдалої місії, та ще того самого вечера відїжджаю до своєї XI. Бригади, в Захаріївку.

Приїхав врешті до своїх. Мене витають, начеб з тамтого світа повернувся.

— Татунцю! — каже на вступі Олесь Голинський — ми вже чисто „почервоніли“... Як ті раки в глечики! Навіть „яблучко, куда котишся“ співаємо...

ЦЕРКОВНИЙ СТОРОЖ

Нові наші „союзники“, большевики, заскочили нас подорозі на Одесу, при румунському кордоні, куди відступали ми з денікінцями. Спершу тривога була велика, з приводу появи цього нового „приятеля“, та поволі відносини з ним якось налагодились, хоча й нелегко привикалося до тих нових умовин і нових орієнтацій. Але щож діяти, іншого виходу не було: нікуди подітись, а зі всіма битись, не маючи ні сил ні змоги, виходило на божевілля. І так ми хоч не хоч, ставали „союзниками“ кожного, що з'являвся в Україні...

Большевики довший час залишали нас у спокою. Врешті, на провесні, взялися за реорганізацію УГА. На команданта прислали збольшевиченого вже давніше галичанина, Порайка, на шефа штабу колишнього російського генерала Іванова; скорочували т. зв. „штати“, позносили старшинські ступені та відзнаки, корпуси перемінили в бригади, бригади в полки, полки в куріні, куріні в сотні і т. д. Між

іншим, старшинам повідбирали також чурів. Мій чура Івась, ані руш не міг зрозуміти, як я обійдусь без нього, та що з ним станеться. Я пояснив йому цю нову „реорганізацію“ так, що від завтра ми товариші: „Ти залишишся при мені і раз ти мене, то знову я тебе буду обслуговувати“. Івась зрозумів, усміхнувся і вже більше не заторкував тієї справи.

Наслідком звужування „штатів“ залишилось багато старшин без приділу. Їх стягали до Бірзулі і Балти, щоб вивезти опісля всіх на північ. Ясно, що на цей „склад“, як його називали наші, попадали щораз частіше полеві духовники, бо вони при організації червоної армії, не то, що нікому не були потрібні, але й були шкідливі. Спершу призначували наших духовників на посади учителів, при їхніх таки частинах, та згодом роздумались.

Політками, звичайно галицькі старшини, наставлені панами життя і смерти, працювали в поті чола над духовим переродженням вояцтва. Вони призначували комісарами відділів старшин, та підстаршин тихже таки відділів, слідили з їх допомогою за „благонадьюжністю“ інших і підозрілих чи невідгих собі відсилали на склад. Та багато туди не доходило. Губилися здебільша по широких херзонських степах, або добившись до якоїсь повстанчої ватаги чи групи, там і пропадали як камінь у воду. Тому то наші старшини так дуже пильно стежили за повстанцями і майже кожній знав за всігди, де саме штаб ген. Омеляновича-Павленка й куди вирушив зі своїми Юрко Тютюник.

Страх маревом став налягати на старшин, тепер вже Червоної Укр. Галицької Армії (ЧУГА).

Вкрадалось недовіря: один одного починав боятись, скривався зі своїми гадками-замірами, бо вже слабші характери стали большевичитись і для кар'єри вислугувались новим хлібодавцям.

Проте політком нашої Бригади, галичанин, б. професор гімназії Р. був людиною, як виявилось, дійсно чесною. Ми оба здавна жили добре і завдяки тому, міг я запобігти неодному лихові, що назрівало в Бригаді.

Серед таких обставин блиснула вчасна весна. Ми стояли тоді в містечку Захаріївка, на Херсонщині. Вже п'ятнадцятого лютого так потепліло, що в день треба було поскидати плаші; зновуж нічу бездонне болото херзонських степів замерзло й без обави, що налетіть за довгі холяви чобіт, можна було ходити по вулицях царства Дибенка, предсідника ревкому захаріївської волости, людини грубої та безграмотної.

Отак жили ми з дня на день в тих нових умовах і з часом привикали. Почали вертатись навіть колишні добрі настрої. Бригада доповнювалася виздоровцями, що стягались з усіх усюдів, а весняне сонце, обдаючи теплом схорованих вояків, вливало в них нові сили й огрясало з апатії.

Лише недовіря й нехіть до большевиків зростали, перемінюючись згодом у завзяту ворожнечу, з якою хлопці по сотнях навіть і не скривались. Тому важкі були обов'язки командантів у тому часі. Доводилось докладати всіх зусиль, щоби запобігти можливим виступам поодиноких частин, та не дати большевикам притоки до кривавих репресій ради якоїсь дурниці, бо щодочого, вся большевицька

лють вилиласьби на неповинних старшин. А весна розбурхує кров! Весна родить нові надії, нові пориви...

Селяни ненавистю дишуть до більшовиків. Поширюють щораз гелосніші чутки про повстанчі рухи. Ожилились гаї. Десь над далеким Дніпром, із ярів холодних несе сполахом: готується відплата ненависним наїзникам, катам трудячого селянина. „Ось, ось загремить“... — підзірливо нашіптують дядьки, підсміхаючись до нашого во-яка. А він дитина села: чує цей подих землі та розуміє в чому річ.

І слухи не переводяться і насторожується чуйне, вояцьке вухо. Вже цілі легенди ходять про всяких повстанчих ватажків, про винищування большевицьких „чрезвычайок“ та установ.

Пішли поголоски й про Петлюру. Мовляв — велику армію збирає десь закордоном, готується з французами й поляками вдарити на большевиків...

Минала саме друга половина посту.

Заповідаю в частинах Бригади приготування до великої Сповіді. Порозумівшись з командантами поодиноких відділів, у селах довкола Захаріївки, умовляюся про час і місце. Найвідповіднішим на це виявилось зараз сусіднє село — назви його вже не памятаю — бо тут стояло найбільше частин нашої Бригади й була гарна велика церква.

Попрохавши дозволу благочинного в Захаріївці, до якого ця церква, як дочерна, належала й діставши від нього згоду, назначаю третю годину з полудня на першу науку.

Двадцять хвилин перед третьою я вже був у селі. Висів біля церкви, а коні відіслав до команди куріня.

Церква нова, гарненька, на горбику, вже майже при кінці села, обведена високим муром з залізною брамою. Брама вже відчинена. Перед входом на широкому майдані, стоїть старший вже дядько, впиливши очі на дорогу, що веде з Захаріївки.

Підходжу до нього, здоровкаюсь та починаю розмову, з якої довідуюся, що він церковний сторож, жде, бо — о. благочинний повідомив його, щоб на третю годину відчинив церкву для „галичанського батюшки“, який приїде служити для своїх москалів. Питає, котра година.

За п'ятнацять хвилин третя — показую годинник.

Нетерпеливиться. Подаю йому папіроску. Бере, дякує і курить.

— І цікавий я побачити того галичанського батюшку! Кажуть, що ці галичанські батюшки, зовсім як їхні москалі: на вулиці й не розбереш; лише в церкві, як зодягне ризи, тоді знатимеш, що це батюшка. І по нашому — кажуть — служить. Тільки, що зовсім бриті — ні бороди, ні вусів. Чудні якісь! Адже у Христа і вуси і борода є...

Питає, чи це правда. Потверджую. Дядько щораз більше денервується, позирає на шлях: хоче якнайскорше побачити, який цей батюшка на вид.

От уже вулицею під горбок ідуть сотні, одна за одною. Дядько нетерпеливиться ще дужче.

— Вже і москалі ваші йдуть, а батюшки не видати...

— Не журіться, він напевно буде — кажу — і частую дядька щераз папіроскою.

Сотні підходять на майдан.

— Сотня... стій! — паде грімко команда, удар ніг вривається. Старшини здоровлять мене, во-яцькі лави ломляться і малі гуртки входять до церкви. Дехто зі старшин підходить до мене, розпитує про новини в штабі та розказує про свої.

Від села видно, як підбігають селяни, щоб побачити галичанського батюшку, без вусів і бороди. Входжу зі старшинами в церкву. Чистота і порядок в ній мило вражає, як загалом у церквах на Великій Україні. Половину церкви зайняло військо, решту тамошні селяни — але їхня надто свобідна поведінка з голосними балачками була причиною, що я мусів просити їх не приходити більше на науку.

Приготування скінчились, виходжу з церкви. На майдані уставляються сотні.

— Ходом... руш! — паде приказ й відділи, один за одним відпливають у село.

В брамі бачу, где кількох господарів. Підходять до мене з проханням дозволити їм приймати участь в науці. Старенький дідусь, з білою як сніг бородою, низенько кланяється:

— Розрішіть, батюшка і нам послухати. Сімдесять вісім літ мені вже минуло, а щойно сьогодні, почав розуміти, що таке Сповідь!..

Годжуся під умовою, що в церкві будуть поводитись краще. Прирікають, і як опісля виявилось, приречення додержують.

Аж тут нечаяно хтось ухопив мене за руку й цілує. Оглядаюсь — це мій перший знайомий — сторож.

Помилюте, батюшка, яж їй Богу не знав, що то ви! Думав, москаль який, а виходить, батюшка... Ще й папіроску при вас курив. Извиніть...

Впевняю, що нічого не сталося, а на підтвердження моїх слів, подаю йому знову папіроску. Та він ніяк не хоче взяти, відходить. Лиш здалеку ще питає — коли завтра відчинити церкву.

ВЕСНА 1920 р.

Весна в розгарі, а на херзонських степах лиш денеде показуються плуги. Не вірять люди в мир. Війна, кажуть, зимою лише причаїлась, а на весну знову загремить. І ждуть тієї весни з кращими надіями.

Після Служби Божої — що відправив я в котромусь зі сіл захаріївської волости, мабуть чи не в Стоянові, де кватирував один наш курінь — просить мене командант цього куріня до себе поснідати.

Йдемо. Подорозі старшина оповідає про настрої селян та їхні приготування до повстання. Нечайно вриває розмову:

— Ану, будь ласка, на хвилинку зі мною...

Звертаємо на якесь подвір'я.

На порозі хати сидить уже добре старший літами дядько та завзято чистить шматом якусь штудерну заліз'яку.

Приглядаюся: — замок від гармати...

— Здорові були, дядьку!

— Здорові! — відповідає кинувши на нас оком і чистить даліше.

— Що так робите?

— Замок від пушки чищу; зимою в сховку, дещо приржавів...

— А на віщо цей замок вам здався?

Дядько підніс голову й поглянув на мене так, якби дивувався моїй наївності:

— Як то навіщо? А чимжеж стрілять будемо?

— В кого?

— А в когожби: Звісно, що в комуну чортову...

— Отим замком?

— Найдеться і те, що до замку! У мене замок, у того дуло, а там вісь з колесами — все буде, як слушний час прийде...

Дивуюся самопевності та довірю до нас цього селянина. Говорити отак із тими, що в них, хоч не у всіх, на шапках пятираменна зірка.

— А виж не боїтеся нас, думаєте, ми не комуністи?...

— Які там комуністи! Виж галичани, а раз галичани, то народ тямущий, по правді живе...

— А хібаж не знаєте, що ми з большевиками союзники тепер?

— Такі, як з Денікіном... Зі своєї землі вийти мусіли, то деж вам було діватись: доля вас заставила!.. Ви наші, народ умний, в ярмо під єврейчука не підете. Він у вас роздору не посіє, брат на брата руки не підведе, як наша сволота. Це ми бачимо. У вас старшини зі салдатами як рідні брати; і лю-

битесь і Бога хвалите. За своє право воюєте. О, ми добре знаємо! Ось, ось, разом комуну битимем... Воно так довго не може бути, мусить прийти якийсь лад!

— А коли, думаєте, прийде цей лад?

— Як один хазяїн буде...

— Ви, значить, хотілиб, щоби вернув російський цар? — підхоплює старшина.

— Чому російський, а не наш: хібаж у нас свій цар не може бути? Край наш великий, хліба доволі і народ трудящий...

— А кого волілиб: царя, чи гетьмана?

— Цар, царем, а гетьман, гетьманом! От, вашого государя брат був тут, як австрійці з німцями прийшли... Кажуть, людина хороша, за народом нашим побивався... Йогоб так...

— У нас вже давно ні государя ні Австрії немає.

— Знаю! Але він єсть...

— Ви певно про Вільгельма-Василя Вишиваного думаєте?

— Егеж.

— Він не був братом австрійського цісаря — пояснює старшина — це тільки рідня...

— Все одно, але підходящий!... Кажуть, що десь тепер з Петлюрою військо формірує за кордоном. Не чули?.. — Ні.

— А я чув! І ваші хлопці чули. Є між ними такі, що його знають; командіром у них був. В нас є теж один, що його бачив, в Олександрівську, тому півтора года — як на Крим ішли. Гостював разом з козаками і вже тоді хотіли його вибрати

українським государем, але німці й австрійці спротивились...

Ми тільки здвигнули раменами. Як далеко поширилась легенда про Вільгельма Габсбурга. А все завдяки Січовим Стрільцям і тому, що він піддержував у 1918 році населення в Єлисаветградщині, коли там гуляли т. зв. „карательні отряди“. Це щось так як у Галичині про Рудольфа свого часу...

Такі та подібні балачки не переводились. В повітрі пахло порохом. Щораз більше народ підносив голову й не таївся з відплатою большевикам. Це не залишалось і без впливу на наших вояків. Вони свободніше почували себе ніж старшини, тому також не крилися зі своєю прихильністю до селян, а ненавистю до комуні. В балачках навіть погрожували, що скоріше розбіжуться, ніж малиби помагати большевикам, закріпощувати Україну...

Вкінці після довгих сподівань, прийшов наказ відходити на фронт. Станцію Затише, призначили нам для вантаження. Ця невеличка стаційка нараз оживилась. Повно довкола частин. Обози, артилерія, кіннота, піхотні курені. Тут приміщені вже від довшого часу також дві лікарні УГА.

Два порожні потяги стоять приготовані, решта має ще надійти. Справно завантажуються частини.

Приглядаюся цій рухливій масі. Аж тут, непомітно підходить до мене мій парохіянин, Филип Гула, тепер підстаршина УГА і здоровить мене. Пізнаю його, розпитую. Каже, що перебув плямистий тиф і декілька разів поворотний, а тепер виздоровцем у лікарні.

Хоче від мене дещо довідатися про наших односільчан, що в другій, коломийській Бригаді мали свою чету. Та на превеликий жаль, нічого про них сказати не знаю.

Вкінці просить мене хвилину заждати, відходить та небаром вертає з другим моїм парохіянином, Гринем Цюрпітою. Цей здоровий, добре одітий, повнолиций, вже здалека підсміхається вдоволено. Витається, хоче довідатися, чи не знаю, що там в дома. На жаль і йому нічого сказати не можу, бо за весь час побуту на Україні, ніякої вістки з дому не мав.

Оба вони розказують, що кілька днів тому, приїхала була на цю стацію якась большевицька частина. Всі говорили по українськи. Коли побачили двох наших вояків із зірками на шапці, набили їх та казали цю погань скинути.

— Видно, що то таки наші були! — кажуть мої парохіяни.

За милою розмовою, далеко від дому, на широких степах Херзонщини, минає скоро час. Треба вже і мені всідати. Та симпатичний Гринь просить задержатись, бо принесе мені трохи цукру, із харчового складу, при якому служить, на дорозу. Дякую йому за добру волю, кажу, що цукор маю, прашаюся і вскакую до вагону.

Ще хвилину говорю через вікно з духовником лікарні о. Ярошем, потім, проразливий свист і поїзд рушає.

Перед нами дорога, яку ми три місяці тому перебували. Та нині положення наше зовсім інакше, настроїй також. Поїзд сунеться лінійою і на стаціях вижидає цілими годинами.

Використую вільний час, щоби відправити па-
нахиду, на тих, біля стацій могилках, де спочали
наші бідні хлопці підчас відвороту з денікінцями.
Вояки направляють позападані гроби...

Приїздимо до Бірзулі. Тут уже віє іншим
духом. На стації багато большевицьких достой-
ників, з якими дотепер ми рідко стрічалися. Кож-
ний надутий, гордий, з підлоба на нас позирає,
наскрізь свердлить очима. Все те здебільша „ко-
мандіри“ й „чекісти“ у скіряних куртках, або з
течками.

Генадійно стрічаюсь із товаришем, духовни-
ком о. Василем Пелехом. Питаю, що тут робить.
Каже, що на „складі“. В Бірзулі, в тих хатах біля
стації повно наших старшин, що їх постягали
з частин. Заки повезуть їх далше, призбирюють
більший транспорт. Між ними і він. Веде мене
здовж залізничого шляху й показує на бічних
рейках чотири закратовані вози, що стоять самотно
без машини:

— Це також наші старшини. Рано їх отак зам-
кнули і хто зна куди вивезуть. Чого не доконав-
тиф, dokonують решти нові „союзники“! — похитує
зрезигновано головою й ледви опановує себе, ця
досі тверда мов криця людина; аж уста гризе.
Терпить, бо чаша цього терпіння наповнилася вже
вщерть. Що хвилини покашлює.

Питаю, яка тому причина? Махає рукою.

— Марниця брате! Чахотка. Теплота пови-
щена, легені болять.

— Чому ж не лікуєшся?

— Дитина ти хіба! Серед таких умовин? І врешті сам час побиватися за одним життям, коли тисячі марно пропадають.

Нараз вриває цю немилу тему і просить до себе в гостину. Іду. Подорозі розказує про характери старшин, які по християнськи приймають Божі допущення та не падають духом, а взаємно себе піддержують — про моральну вартість вояцтва, що ані в релігійних ані в національних справах не захитуються; ні обітниці, ні репресії їх не ломлять.

— Щойно тут переконався я наглядно, до чого наш нарід спосібний. І тому твердо вірю в ясне його майбутнє! — кінчить мій приятель.

Погостивши, відпроваджує мене о. Пелех знову на стацію. В сам час, бо за мною вже шукають. Відїздимо.

З жалем прашаюся з тою небуденною людиною, бо, ніде правди діти — невелику маю надію, що колинебудь ще стрінемося.

Потяг рушив. Знову минають стації, хуторі і села. На одному перестанку задержуємося довше, на одному коротше. Іду за приміром інших старшин і кладуся спати.

Вчасним ранком 4. квітня 1920 р., минувши Крижопіль, ми пристанули у Вапнярці. Добре вона нам знайома! Ще з минулого літа, коли наша XI Бригада приділена до III Дивізії Удовиченка, воювала на тому шляху з теперішніми нашими „союзниками“. І мимохіть пригадався момент, коли в день зайняття Києва, з'явився на тій стації поїзд головного отамана Петлюри і він привитав нас,

зібраних на цій стації: „Поздоровляю вас із взяттям Київ!“

У відповідь загреміло могутнє „слава“, оркестра заграла національний гімн.

Було колись...

Тут кінчиться наша подорож залізницею. Ожидаємо дальших наказів, коли й куди рушати походом. Мабуть прийдеться яку годинку, а може й днинку пождати, бо якимось не спішно ані тим, що видають накази, ані тим, що їх мусять слухати.

Сходжу на перон, і що крок зустрічаю знайомих з минулого літа залізничників. Говоримо, згадуємо давні, надійні часи. Залізничники щиро нас про все розпитують.

Тут підходить до мене вже старший де-що вояк та просить, охрестити йому дитину. Здивований таким прошенням, питаю, хто він. Відповідає, що майстер з четвертої сотні автомайстерні Начальної Команди, Микола Вишатицький, родом зі Сільця, дрогобицького повіту. Він ще 21. лютого 1918 року оженився в Смілі, черкавського повіту, з тамошньою громадянкою Катериною Терновців, а 6. грудня минулого року прийшла на світ дитина, ще досі не хрещена, бо не було нагоди стрінути нашого священика.

Йду за ним до автомайстерні, приміщеної таки на стації і хрещу малу Олександрю, тільки не миропомазую, бо немає св. мира. Ніколи не думав я, що між обов'язками полевого духовника, та ще такого, що при фронтових частинах, буде й хрещення дітей. Та виходить, що краще бути приготованим на всякий випадок.

Стоїмо отак на стації і немає що з часом зробити. Тому йду в містечко й оглядаю знайомі місця.

Дрантивенька ця Вапнярка, ще в минулому році дуже знищена боями, а нині то ще більша руїна. Лише жидівське населення тепер якесь бадьоріше, більше певно почуває себе.

Вернувши на стацію, застаю там якийсь дивний і непевний рух: напроти наших поїздів наставлені скоростріли з обслугою червоноармійців, три службовики „чрезвычайки“ з нашим бригадним комісарем за чимось шукають...

Потайки, поза поїзд, всуваюся до воза й питаю, що сталося. Довідаюся, що гурт наших вояків, під командою якогось підстаршини, роззброїв варгу, яка ескортувала до Винниці большевицького комісаря, вбивника от. д-ра Воевідки, — вихопив цього вбивника з вагону та поза стацією розстріляв...

Ця подія дійсно могла потрясти всіми галичанами.

Отаман д-р Воевідка, славний артилерист ще з карпатських боїв і визвольної війни, всіми знаний і люблений, був донедавна командантом І-го гарматного полку УСС. Та з приходом большевиків штаб ЧУГА забрав його з І-шої Бригади УСС. В трагічній хвилині він стояв в селі Піщанка біля стації Попелюхи, балтського повіту. Дня 30. березня 1920 р. большевицький комісар, мабуть чекіст, забрав у нього коня та 150 карбованців, а коли отаман спротивився віддати свого улюбленого верхівця, дістав нечайний постріл зі заду в голову.

Страшенне розярення, викликане серед галицьких частин цим поступком, хотіли большевики

злагіднити позірним арештуванням комісаря-чекіста, якого мали відставити до Винниці, правдоподібно, щоб опісля випустити.

Чекіста ескортувало й вартувало у вагоні кількох мабуть УСС-ів. Але гурток наших вояків з XI Бригади, довідавшись, у чому річ, без спротиву роззброїв цю варту та розправився з вбивником. Варта мабуть була у змові, а роззброєння зааранжоване про око, щоб не наражувати тих, що вартували, на кару.

Та ніхто зі старшин не приложив до тієї пімсти руки. Старшини, переслідовані большевиками, боялись тоді навіть своєї тіни. Зробили це самі вояки в пориві гніву й досади, що якийсь бандит-пройдисвіт посмів покінчити зі старшиною героєм, славним учасником світової та визвольної війни.

Ця подія розкривала наглядно рану, що стала вже надто ятріти у вояцьких серцях, виявляючи наглядно цю ненависть до большевиків, підсичувану тепер ще більше їхньою поведінкою, та агітацією селян і залізничників.

Відомість про смерть от. Воевідки вмить рознеслася по Галицькій Армії, доливаючи оливи до вогню. По частинах, що відходили на фронт, можна було надіятись, яким вони дишуть тепер духом.

На стації розшукують винуватців „чекісти“, насторожують слухи й нюхи. Та завдяки нашому бригадному комісареві, своїй таки людині, вдалось пустити якимось кінці у воду. З великої хмари обійшлося тим разом навіть без дощу..

ПАСХА

В поході з Вапнярки на фронт, на самий Страстний Четвер, 8. квітня 1920 р. прийшли ми вже зполудня до маленького містечка Борівка.

Кажу нашим хлопцям вишукати відповідне місце, щоб відправити Страсти. Винаходять гарну, простору салю, де звичайно відбуваються концерти й вистави. На шесту заповіджена відправа. Хоч як перетомлені довгим походом, приходять усі вояки та старшини. І саля прибрана гарненько сосниною, престіл построєний.

Пор. Василь Чопей та сотн. Гр. Турок нервово вертують книжки й нашіптують між собою, Це мої „дяки“ на більше свято. Мабуть трему мають перед такою важливою відправою. Для них як для нефахівців це нелегка річ. Біля них гурток старшин-співаків вижидає, щоб „підтягати“ за дяками...

Зійшлося також доволі багато інтелігентів та селян з містечка.

Побожний настрій.

...„Єгда славнії ученици“... понеслось із молодих грудей старшин.

Неодна сльоза закрутилась у оці...

Пригадався нинішний день, страсти в рідній церквці, між своїми...

Та бачу, зворушення на лицях обездолених вояків поволі минає, успокоюється серце, а я переконуюсь не знати котрий вже раз, яким то цілющим ліком для всіх тепер молитва.

Не допомогла большевикам агітація, ведена всіма можливими способами; не принесли хісна шумні мітінги, стирти комуністичної бібули, розкидані за-попадливо між нашим вояцтвом. Душа галичанина, залишилась як і була.

Страсти кінчаються. Та саля не порожніє. Одна за одною пересуваються постаті, падають на коліна й тонуть у щирій молитві. У стіп страдального Христа, складає наболіле серце українського воїна і свої терпіння.

В п'ятницю переходимо до села Серби, а в суботу, після довгого важкого походу, до села Лучинчик в могилівському повіті.

Штаб Бригади заквартировується у школі, от. Шльосер із ад'ютантом та старшинська столова у священика, а я з дром. Рибачевським у діякона Вартоломея Марковича. Інші старшини штабу по кращих хатах в селі.

Наші господарі милі та щирі люди. Витаяють нас радіючи, що — „Господь на пасху гостей послав“. Вони бездітні, родина аж в Кам'янці Подільській. Веселіще, кажуть, празник проведемо. Гостять чим можуть, випитують про теперішні наші умовини..

— Положення наше хуже губернаторского! — відповідаємо російською пословицею. Російська мова в устах галичанина, так розбавила нашого господаря, що з радости аж присідає. Вже з природи веселому його настрою стриму немає.

Пробує говорити до нас також по російськи. Навертаємо його з тієї дороги кажучи, що все, що вчили ми по російськи навчитись, вже сказали... Говорить по українськи зовсім добре і він і його

дружина. Цеж подоляки! Та все таки, час до часу на російщину скаче, чи з навички, чи отак собі, не знаю.

Подякувавши господарам за милу гостину, відійшли ми до штабу Бригади і вернули звідтам доволі пізно, як наші господарі вже спали.

Коло півночі збудили мене дзвони недалекої Церкви. Після тамошнього звичаю, вже в 12 годині ночі почалася Воскресна Утреня.

В пятій раненько, іду з пор. Чопеєм до одного з поблизьких сіл, де стояли наші частини.

В старій, деревляній церковці, яка нічим від наших галицьких церков не ріжниться, починаю Воскресну Утреню. Обходові довкола церкви приглядається ціле село, з тамошнім священиком та якимсь монахом. Вони весь час сліdkують за відправою. З помітним напруженням прислухуються проповіді й нишком проковтують сльози, разом з нашими вояками.

По Службі Божій підходять оба священики, як виявилось рідні брати, до мене та просять до себе на снідання.

Дякую, кажу, що ще сьогодні одну Службу Божу мушу відслужити для вояків іншої частини, але обіцяю перед вечером зайти до них та зложити побажання з празником. Оба священики дивляться на мене здивовані: не розуміють, як можна служити дві Служби Божі одного дня... Кажу, що поясню їм те все, як прийду вечером; тепер годі, бо й так припізнівся.

В Лучинчику, в школі, переміненій на каплицю, зібралися вже частини Бригади, які тут стояли.

Читаю Службу Божу, опісля виголошую проповідь. Душею йдемо слідами страдального Христа, переживаючи Його біль, пониження, знування і насмішки над Ним можних того світу, вкінці Голгофту, по якій прийшло світле Воскресення..

Плачуть сердешні мої хлопці і старшини штабу, не годні повздержати зворушення: з Голгофтою Христа, переживають і Голгофту народу.

Після Служби Божої свячу Пасху в штабі та бажаю усім, щоб якнайскорше сповнилися наші надії. Поснідавши в штабовій столівці, вертаємо з доктором на квартиру.

Як прийшли, то з диву остовпіли:

Застелений білесенькою скатертю стіл у нашій кімнаті, аж вгинається від усякої всячини. Увесь кулінарний куншт пані-матки діяконші ніби на виставці: і свіженька булочка прирумянена і сирник-пасха; тонесенько нарізана платочками шинка й ковбаса, спорий піднос ріжноманітних тісточок, графинчик винницької настойки...

Все тут є, чого тільки душа запрагне!

До кімнати входить дівчина - підросток, здоровить з празником і каже, що „господа“ пішли в гості до сусідного діякона, а нас просили не погордити ними й покушати, що Господь післав.

Кушаємо. Шкода, що вже в штабі поснідали, а то чого доброго, ще гніватись може пані-матка, що погордили такими ласощами.

— Сідайте, — каже доктор до мене — раду радити треба. Годі нам якось не зрewanжуватись, не вгостити наших господарів...

Смієся з доктора. Чимжеж тут гостей при-
нимати?

Покликуємо до ради наших чурів. Радимо в чвірку так поважно, начеби не знати які оперативні пляни укладали. Мій Івась Кохман мовчить, голову чіхає. Зате докторів Василь, щось довго мурмоче, комбінує, вкінці — „Ми то вже якось зробимо“ — кажуть оба.

Лягаємо спочати. Та за якийсь час чуємо, в кімнаті наших господарів гремить поважно бас: „З празніком поздоровляємо!“ Тенор нашого господаря йому відповідає: — „Милості просим, садітесь!“ Що тріпочуть два сопрани, розібрати годі. Значиться, зайшли гості...

Наче на заклик, зявляються наші чури. Івась несе скатерть, вилки, ножі, тарілки. Василь шинку, хліб і флящину. Мовчки, з поважними мінами, накривають стіл. Дивуємося, відкіля вони шинки взяли, аж пізніше довідуємося, що це та шинка, що нею гостили нас господарі. Хлопці спрятали її, а тепер кажуть нам гостей нею погостити.

Доктор бере на себе роль господаря. Стукає до кімнати діякона і просить його разом з дружиною та гістьми, на чай.

Входять. Окрім наших господарів, ще один діякон з дружиною. Знайомимося. Зразковий господар дому, др. Рибачевський, просить гостей розгоститися, наливає чарки та підходить з ними до матушок-діяконшів.

Відказуються...

Доктор припрошує, переконує.

— Невжеж у вас, в Європі, дами пють водку? — питає чужа діяконша, із скромною мінкою.

Доктор, ради принуки, розвиває всю свою краснорічність, доказуючи незбитими аргументами, що пють і пити мусять, бо це загально прийнятий звичай в Європі; „дамі“ там рівноправні з мущинами і на кожному полі додержують їм кроку. З медичного знову боку, обов'язково перед зимним мясом, треба погріти шлунок алькоголем...

І переконує. Діаконші сягають по чарки, справно їх випорожнюють та кажуть нам догадуватись, що це непершина в них. Діакони не церемоняться загалом.

При чаю, що подали наші хлопці, а до якого матушка принесла свої добрі тіста й солодоші, ми засиділись. Діакони розказують мені про своє положення, та про церковні невідрадли умовини, діаконші сердешно розбалакалися з доктором. Ненадійна гостина затягнулася аж до пізної ночі.

В Світлий понеділок рано, їду до села Долиннян, біля Сніткова, де стоять наші сотні на фронті. Фронт цей за селом, на горбках, обсаджений лінією більших застав. Куріні в поготівлю, кватирують в селі. Хочу відправити Богослуження, побути серед них у таке велике свято та потішити їх.

Хлопці радо бачать між собою когось із команди Бригади, тимбільше, коли це духовник, перед яким можуть свобідно розкрити свою душу, порадитись. Що вони не можуть обійтись без духовника, дали тому доказ: коли „союзники“ почали стягати духовників „на склад“, мої вояки рішуче тому спротивились, заявляючи нашому комісарові, що свого духовника не відступлять.

— Що вам до нашого духовника, ми самі його удержимо!

Чи допомогла їхня заява, чи людяність комісара, не знаю, досить, що ніхто мене не рухав і до кінця залишився я в Бригаді, а положення моє в нічому не змінилось. Тільки в „штатах“ вписали мене як якогось канцелярійного достойника.

Приїхавши в село десь перед девятою годиною, переказую хлопцям, що зараз відбудеться Богослуження, а сам заходжу до команди куріня, порозумітись, де відправляти. Під голим небом годі, бо ануж підгляне противник більший гурт війська, пішле пару гранат і масакра готова. Можливо тільки в церкві. Але там місцевий батюшка править...

Иду до церкви.

Служба Божа кінчиться. Прошу настоятеля парохії, щоб дозволив мені відправити Богослуження для війська в своїй церкві. Радо погоджується і сам стає біля престола слідкувати за відправою. Його парохіяни також залишились у церкві.

Кінчу Службу Божу й хочу виголосити проповідь. Настоятель парохії о. Євген Ступкевич підходить в епітрахілі і просить дозволити йому сказати слово до любих галичан.

Зробилось мені горяче...

Хвилину вагаюся, та вкінці, хоча зі страхом, притакую. Годіж йому, і в його церкві противитись.

Сліджу за кожним його словом...

Він починає чистою українською мовою про воскресення Христа, про перемогу правди над ложю, про безконечну любов... Вказує на нас і просить своїх парохіян, щоб у чинішній Світлий Празник

пригорнули бездомних братів галичан, як найдорожчих синів одної матері.

Говорив зі серця, невишуканими, простими словами, та так щиро і так захоплююче, що такої проповіді не чув я ніколи з уст священника на Великій Україні.

Зараз таки після Богослуження, забирали селяни по двох-трьох наших вояків до себе в гостину. Не дуже то радо годилась на це команда. Боялася, бо ануж натисне противник на наші застави. Та в тому часі, як вояків гостили по хатах, старшини несли за них службу й держали поготівля.

Мене просить до себе парох о. Євген Ступкевич. Іду з пор. Чопеєм. Познаюмлююся з ріднею. Старенька, симпатична пані-матка, заєдно підсуває за обідом страви: „Милости прошу, беріть, будь ласка!...”

При столі сидить ще доня-курсистка, та якийсь виздоровець, галицький хорунжий, що тут до сил приходить. Підозріваємо в ньому майбутнього жениха, бо тут на галичан попит. Нікому нецікаво: хто він, чим він, вистарчить, що галичанин; радо в рідню приймають...

Мило проводжу декілька годин серед тієї гарної рідні. Пращаючись, дякую за щирі гостину мою і наших хлопців, притому обіцяю пані-матці прислати трохи соли, якої недостачу вона так дуже відчуває. Мене випроводжують всі домашні аж до візка, та ще довго махають на пращання руками, аж поки приходство не зникло в далині з очей.

Обітниці пані-матці солідно додержую, бо ще того самого дня відсилаю пару фунтів соли, за що пані-матка віддячується кількома пудами вівса для наших коней.

Минуло два дні свят дійсно мило й щасливо. А на третій день — тривога! Запасні частини йдуть на фронт, бо наші „союзники“ відступили під напором ворога й відслонили праве крило. В зв'язку з тим і команда Бригади відходить в середу 14. квітня до Берлинців полевих.

ОСТАННІЙ БІЙ

Наслідком пересунення частин Бригади на фронті перенісся штаб в середу дня 31. квітня з Берлинець полевих до села Буцни. Ворог не проявляє більшої активності, зате в нашому запіллі приготують „союзники“ наступ. Кажуть, що на днях він пічнеться.

Якась важка, душна атмосфера. Щось вичувається в повітрі. Дивне пригноблення на душі, так що й місця собі підшукати годі. Ніхто нічого не знає, в нічому не додумується, а такі нерозгадані настрої. Чи знову яке нове лихо, які невідомі грядуть події?

Ходять слухи, що по сотнях далі росте негодкування з приводу союзу з більшовиками — що навіть приходили делегації від вояків до команди в цій справі. Між хлопцями поширилась відомість, що по тамтому боці нібито збирає військо от. Петлюра, а позаду десь з полудневого - сходу йде

ген. Павленко. І повстання селян скрізь змагаються. Якжеж тоді воювати проти своїх, та ще по боці большевиків, ворогів селянства?

Не добром воно пахне...

Від штабу радянської армії приїхав якийсь комісар до нас. Скликує разом з нашим комісарем в Бригаді мітинг, на якому мають вибрати, очевидно свобідними голосами в радянському розумінні, якогось делегата галичанина до якоїсь радянської установи. Якого і куди, не знаю, бо тим ніколи не цікавився. Знання моє про радянських достойників обмежується до: комісар і командір. Пізнаю їх по скіряних куртках і теках під пахою.

На мітинг не йду. Сиджу в канцелярії і відробляю залеглу писанину, бо корпусний наш референт просто дихати не дає. І викази давай і листи втрат; протоколи полишеного покійниками майна, ствердження, зложення його в ліквідатурі і т. д. Де хоч пиши, на візку чи на коліні, коли безнастанно тлумиш собою, а давай, бо речинець минає, а ні, то зараз з корпусу пише: деякі духовники, хоча минув речинець, не подали досі...

Сиджу при столі і прію над виказами. До канцелярії вбігає післанець з мітингу, та говорить, що комісар просив конче, як мога скорше прийти на майдан на мітинг, бо дуже важна справа.

Підхопили це старшини, що були тоді в штабі і давай складати мені побажання, мовляв чого доброго, ще радянським достойником зроблять, а в найгіршому випадку до почесної президії мітингу виберуть...

Нема що, думаю, поки ще чемно просять, треба йти.

Йду і думаю, пощо духовника на радянському мітингу, й ані руш додуматися не можу.

Доходжу до майдану. Напроти мене біжить наш бригадний комісар, якийсь несвій. Витаємося. Він, нервуючись, оповідає, що вояки вперлися та ніяк не хочуть вибрати своїм представником наміченого вже й відповідного кандидата, лише пропонують свого.

— Ага, наміченого відповідного, просто того, що їм наказують? Чи так, пане професоре? — Замнявся все правдомовний професор-комісар, і не знає що сказати. До правди тяжко признатись, неправди говорити не хоче. Муркнув шось під носом та замість відповіді силкується пояснити, що приїзший комісар дуже лютий, погрожує репресіями, та що того всього нетреба, бо воно нічого не допоможе...

— А щож я на те пораджу? — питаю.

— Скажіть до них слово! Переконайте їх! Ви з ними все потрафите зробити...

— Перецінюєте мої впливи, пане професоре, бо тут, то я вже рішуче ніякого голосу не маю. Врешті, згідно з радянськими законами, духовники загалом при таких нагодах не мають ніяких прав.

На тому і скінчилося. Він мене не переконав, а я не міг йому нічого допомогти, бо не хотів устрявати в ці всі справи.

В четвер 22 квітня поїхав я з отам. Шльосером до куріня на позицію. Ціле пополудне побували ми там. Розбалакували з вояками та старшинами, посиділи в команді куріня, випили в гарному сливовому саді чай і пізнім вже вечером повернулись до Бригади.

На фронті тихо. По вечері, прийшов я на свою квартиру, далеко від штабу, майже на самому вже кінці села й поклався спати.

Нечайно будить мене чура.

Питаю, що сталося.

Каже, — пан отаман просять зараз прийти...

— До канцелярії, чи до них на квартиру?

— На квартиру...

Встаю, прихапцем миюся і виходжу. Біжу, бо знаю, що коли командант в такій порі за мною посилає, то мусить бути поважна причина.

Вже сіріє досвіток. В селі ще тихо. Лише в нашій булавній сотні рух.

На приходстві, де квартирує отаман, вже повставали. Біля воріт корпусне авто.

Входжу до кімнати й голошу отаманові свій прихід. Крім нього застаю в кімнаті двох старшин з корпусної команди, отамана Льобковіца і сотника Купчанка. Ця ранна гостина корпусних штабовців здивувала мене дуже, та ще більше впевнила про щось поважніше...

— Здорові, отче! Сідайте — каже отаман, — як спали?

Завважую, що силкується на гумор, та якось неприродно він у нього виходить. Оба прибувші старшини мовчать.

— Пили ви вже чай? — питає отаман.

— Не було ще часу, тільки з ліжка вискочив...

— Раджу напитися! Хто зна, чиє завтра. Івасю, налий чаю!

Чура вносить чай. Мовчки пю, насилу. Щось воно неясне, думаю. По отаманові бачу, що му-

сіло щось статися, а може на щось заноситься, бо завсіди він спокійний, а нині дивно схвильований, хоча силкується те схвильовання скрити.

Входить адютант, пор. Кульчицький та голосить, що все в порядку, прикази видані!..

Які, що?.. Розгублююся у здогадах. Невжеж прорив? Звичайно, коли приходить якась поважна небезпека, отаман старається мене з фронту віддалити. Раз в лікарні, другий раз у ширшому штабі якесь діло винайде, яке буцімто конче треба поладнати і саме я маю це зробити. Може й тим разом хоче вислати мене кудись, тільки видумує, яке діло підшукати. В прияві старшин з Корпусу не хочу допитуватися, а він сам нічого не каже. В кімнаті настрій гнітучий. Якесь вижидання. Хтось питає про щось, хтось відповість і мовчанка...

Враз — задзвеніли вікна, двері, острий явкіт прошив повітря!

Не орієнтуюся спершу. Наслухую... Ні, це наші! Але чому стрільна рвуться на сході, там де большевицькі резерви?

А на вулиці рух! Виходжу на двір.

Із жовто-блакитним прапором та українськими відзнаками на шапках проїздить наша кіннота, чути спів національного гимну...

За хвилину веде полева сторожа під багнетами комісарів — бригадного та з інших частин.

Нема вже сумніву, що це переворот. Стою і приглядаюся.

Жваво на схід машерує піхота, проїздить одна за одною гармати, муніційні вози, вкінці обоз. З канцелярії команди все виносять і вантажать на вози.

За яких десять хвилин Штаб виїздить, а з ним і я.

Подорозі стрічаю арештованих комісарів. На переді пригноблений, вкритий порохами йде проф. Р.

Задержуюся, щоб поговорити з ним хвилину.

— Отче, — каже він, — зробіть мені ще одну ласку: постарайтеся, щоби нас таки наші розстріляли, а не передавали в руки чужих!..

Жаль мені стало тієї чесної, з тактом людини, що неодноразово від нас відвернула й не один старшина, чи вояк йому завдячити має своє життя. Заспокоюю його, впевняючи, що не тільки чужі, але й наші стріляти його не будуть; що ані йому, ані його товаришам нічого не станеться. За день, два освободять їх і вони підуть собі, куди захочуть. Обіцяю, ще нині попросити команданта, щоб арештованим дали підводу.

Дивиться на мене таким зором, начеб то не розумів, що я говорю.

— Не вірите мені?

— Даруйте, отче, я все вам вірив, та нині якось не можу!

Ще раз успокоюю його, що все гаразд буде і їду далше.

Доїжджаю до села Митки. Воно заховане в балці, тільки залізнична стація видніє на узгір'ю. Горбами пробігає залізничний шлях.

Залишаю коні в селі і йду в напрямі залізничної стації, під якою в долині вже лежить наша розстрільна.

Заледви увійшов я кількадесять кроків, як під двіресь прикурив большевицький панцирник та став бити з гармат і скорострільів.

Вскакую за якусь муровану хату.

Гарматні стрільна перелітають понад селом і щойно поза ним розриваються, зате скорострільні кулі бзикають мов джмیلی довкола.

Врешті гармати втихають; тільки скоростріли татакають даліше.

Широкою дорогою від стації у село, йде наш вояк. Спокійно, начеб на прохід вийшов. Стає по середині, добуває тютюн і поволеньки крутить папіроску. Кличу його. Підходить.

— Ти що, п'яний? Чого лазиш по дорозі, як кулі свищують?

— Вже не стріляють.. — каже. — Побачили, що тільки набої даром тратять і перестали...

— Ну, а це що?

Оглянувся і махнув рукою: — Е, то лише ті дрібонькі.. Каже, що йде на перевязку, бо четар Біленький ранений в лице.

Панцирник маневрує. То підіде ближче, то завертає, привитаний нашою батареєю.

Виходжу зпід хати і йду даліше. Подорозі стрічаю молодого студента, однорічного підстаршину, Миколу Коцюбинського, сина мого сусіда, та питаю, що там на стації. Каже, що є кількох легко ранених.

Приходжу туди й бачу, як за високим берегом перевязують санітарі ранених. Питаю, де четар Біленький, відповідають, що там на стації.

Підходжу до скорострілів. З перестріленою горішною губою — та так якось щасливо, що ненарушена щока — четар, заткавши пальцями лівої руки рану, даліше командує своїми „машинками“.

— Чому не йдете перевязати рану? — питаю.

— Тепер нема як!.. — відповідає випльовуючи з уст кров.

Посилаю по санітаря. Приходить і перевязує. Перевязка виглядає так, немовби ранений встав із ліжка, вмився і наложив її на вуси, щоб влежалися. Шуткуємо з цього й радимо четареві, щоб для цілості, ще й сітку на голову наложив.

Та тут знову загреміло. До стації підїздять ворожі панцирники, тим разом — два.

Бухають гармати, клекотять скоростріли.

За панцирниками лави ворожої піхоти:

Підбіжуть, припадуть до землі і знову зриваються.

Стрілянина аж кипить!

Зліва, ізза ліса, замаяли червоні прапори большевицької кінноти...

Наші батареї відкрили нагальний огонь, скоростріли зацокотіли...

Кіннота заходить з лівого крила, піхота напирєє щораз дужче...

Штаб Бригади дає наказ відступати.

Спішний відворот, та в порядку.

На полуднево-західньому краю села лінія здержується. Наші приймають короткий бій і знову відступають яких чотири кільометри взад, на горби під молодим, березовим лісом, де окопуються. Обози й нестроєві частини відходять ще далі, а з ними їду і я.

Вїхавши ледви який кільометер, нараз бачимо, напроти на широкому лані, виринає якісь дві лаві кінноти в силі, як кажуть старшини, двох полків.

Чия це кіннота, не знаємо. Ідемо дальше в тому самому напрямку. Кіннота зупиняється і починає

розвиватись у розстрільну. Стаємо і обсервуємо далековидами її рухи:

Від гурту відділюється трьох їздців. Чвалують до нас.

Підїхали ближче. Пізнаємо: поляки...

Старшина розпитує про вислід бою і місце теперішньої позиції. Нас пропускають в долину, де задержуємося.

Ще два дні держимо спільний фронт проти большевиків, потім приходить — 26. квітня, всім уже знаний кінець цих двох бригад УГА, колишніх двох Корпусів II. й III., бо I. Бригада УСС. не приймала участі в перевороті і після кровавого бою під Чудновом подалась за большевиками на схід

Від автора

Не вояк я і не письменник. Та читаючи зазиви В-ва „Червона Калина”, списав цих декілька уривків як причинок до сторінки минулого.

Може вийшли вони дещо недоладно. Може недокладні призвища учасників, назви місцевостей і дати. Але не моя в тому вина, бо списав їх майже з пам'яті, користуючись лише дрібними записками на малому календарчику „Перелом” з 1920 р. А неодноразово вже забулось за ці доволі довгі часи!

Зробив те, що було в моїй силі. Може згодом візьметься хтось інший за написання докладнішої історії XI. Бригади, бо лише на підставі історій поодиноких бригад, є можливе завершення історичної праці про цілу УГА, що досі — крім короткого нарису А. Крезуба — ще не появилась.

Наприкінці подаю короткий список втрат за час мого побуту в XI. Бригаді. Список цей хоча неповний, бо чимало пропало по всяких інших лікарнях, чимало залишилось на побоевищі при відворотах, розгубилось по широких степах України, проте може він послужити не для одної рідні як документ, а для історії як ще один листок вплетений у вінець слави.

Листа втрат XI. Бригади УГА

(1919—1920)

Теодор Рихляинський, стр., ур. в Канафостах, пов. Рудки, вбитий 25. 5. 1919. під Коростянином, пов. Бучач і там похований, свідки: хор. Олекса Стоцький з Купчинець, о. Іван Ольшанський.

о. Василь Опарівський, полевий духовник, вбитий при випадковім розриві гарматнього стрільна 22. 6. 1919 р. в Славятині, похований в Підгайцях, на міськім кладовищі, свідки: о. Іван Токар, парох Підгаєць, сот. Бр. Абель, шеф штабу XI. Бригади.

Михайло Дуцяк, віст., ур. 1898. у Війтівській горі, пов. Дрогобич, утопився підчас купелі 5. 8. 1919. у Верх. Ольчадаїві, пов. Могилів, похований 8. 8. 1919. на місцевім кладовищі, свідки: сот. Гр. Турко, хор. Нижник.

Василь Василенчук, стр., ур. 1889. в Княздворі, пов. Печеніжин, вбитий 21. 8. 1919. під Крижополем, пов. Ямпіль, і там похований, свідки: стр. Процик Мик., бул. Брендзись Іван.

Василь Сливчук, стр., ур. 1897. в Топорівцях, пов. Снятин, вбитий 21. 8. 1919. під Крижополем, пов. Ямпіль, похований біля заліз. двірця в Крижополі, свідки: бул. Брендзись Іван, одн. віст. Ковальчук Михайло.

Дмитро Семіон, десят., ур. 1895. в Ладанцях, пов. Перемишляни, вбитий 20. 8. 1919. під Крижополем, пов. Ямпіль і там похований, свідки: ст. дес. Сидорук Данило, стр. Липа Микола.

Михайло Марусяк, стр., ур. 1900. в Княжій, пов. Печеніжин, вбитий 20. 8. 1919. при відвороті під Крижополем і Княжим, залишився непохований на боевищі, свідки: ст. дес. Брендзись Іван, стр. Процик Микола.

Теодор Воробець, віст., ур. 1897. в Підгородю, пов. Рогатин, згинув 24. 8. 1919. при зударі двох панцирників

між Вапняркою і Крижополем, похований на кладовищі в селі Крижополі, свідки: Микола Шалавата, стр. Цера Андрій.

Михайло Романів, стар. десятник, ур. 1890. в Прислупі, пов. Калущ, вбитий 24. 8. 1919. на залізничім торі між Вапняркою і Крижополем, похований на кладовищі в селі Крижополі, свідки: Др. Гнідий Конст., сан. шеф. Бригади, чет. Білоган Осип.

Петро Чіхман, стр., ур. 1896. в Лященцях, пов. Бучач, вбитий 22. 8. 1919. під Криклівцями, пов. Ольгопіль і там похований, свідки: бул. Брендзісь Іван, стр. дес. Коваль Іван.

Юрко Мотика, стр., ур. 1899. в Стебнику, пов. Дрогобич, вбитий 23. 8. 1919. під Жабокричами, пов. Ольгопіль і там похований, свідки: стр. Василюк Василь, стр. дес. Мудрецький.

Іван Шпак, вістун, ур. 1897. в Путятинцях, пов. Рогатин, вбитий 24. 8. 1919. під Жабокричами, пов. Ольгопіль і там похований, свідки: дес. Василь Василюк, стр. дес. Мудрецький.

Гнатюк Іван, стр., ур. 1888. в Ісакові, пов. Городенка, вбитий 31. 8. 1919. в лісі між Шарапанівкою і Чоботаркою, похований на кладовищі в селі Чоботарка, пов. Ольгопіль, свідки: дес. Шалавата Микола, стр. Осип Юркевич.

Лушак Осип, стр., ур. 1897. в Лисці стар., пов. Богородчани, вбитий 21. 8. 1919. під Криклівцями, вел., похований в Криклівцях вел., пов. Ольгопіль, свідки: одн. стр. Кочержук Василь, підх. Степанишин.

Микола Червінський, стр., ур. 1898. в Камінці Малій, пов. Коломия, вбитий 26. 8. 1919. біля стації Крижопіль, підчас відвороту непохоронений, свідки: чет. Лазорко Дмитро, стар. дес. Брендзісь.

Олекса Лейзорик, стр., ур. 1898. в Дідушицях, пов. Стрий, помер від ран в дорозі до лікаря 1. 9. 1919, похований на кладовищі в Вапнярці, пов. Ольгопіль, свідки: стр. Меленевич О., Юрощук Михайло.

Іван Миханів, стр., ур. 1896. в Білій, пов. Перемишляни, вбитий 1. 9. 1919. між Чоботаркою і Шарапанівкою, похований на кладовищі у Вапнярці, свідки: стр. дес. Юркевич і стр. Шульга Іван.

Іван Романів, стр., ур. 1898. в Пукові, пов. Рогатин, вбитий під Чоботаркою, пов. Ольгопіль 1. 9. 1919., залишився непохований на бовищі при відвороті, свідки: стр. дес. Юркевич, стр. Шульга Іван.

Олійник Дмитро, сан.стрілець, ур. 1883. в Бурканові, пов. Підгайці, помер на запалення мізку 8. 9. 1919. в польовій лікарні XI. Бригади, похований на кладовищі в Юрківці, при залізничному шляху Вапнярка — Жмеринка, свідки: сан. пор. Грушкевич і пор. Богачевський.

Василь Гладкий, сан. стр., ур. 1886. в Хохоневі, пов. Рогатин, помер у польовій лікарні XI. Бригади 9. 9. 1919., похований на кладовищі в Юрківцях, при заліз. шляху Вапнярка-Жмеринка, свідки: сан. пор. Грушкевич, пор. Богачевський.

Михайло Пашківський, стр., вбитий 11. 9. 1919. під Христинівкою і там похований біля стації, свідки: одн. стр. Роман Кочержук, підх. Степанишин.

Володимир Брашків, стр., ур. 1892. в Юрківці, пов. Ямпіль на Україні, вбитий 14. 9. 1919 під Христинівкою і там похований.

Гриць Нагорняк, стр., ур. 1893. в Бабинцях, пов. Рогатин, вбитий 22. X. 1919. під Важківцями, пов. Брацлав, залишився непохований на бовищі, свідки: стр. Никільчик. Іван, стр. Сташковський Дмитро.

Дмитро Ткачук, стр., ур. 1897. в Задубрівцях, пов. Снятин, вбитий 23. X. 1919. за селом Паланкою біля Брацлава і там похований, свідки: дес. Копанюк Іван, дес. Зварич Павло.

Петро Плетенецький, стр., ур. 1882. в Гучку, пов. Добромилі, помер на тиф 24. X. 1919., в цивільній лікарні в Немирові, похований на кладовищі в Немирові, пов. Брацлав, свідки: Др. Плінський, лікар в Немирові.

Степан Кульчицький, стр., ур. 1897. в Кульчицях, пов. Самбір, помер на тиф 5. 11. 1919. в польовій лікарні XI. Бригади в Гнівані, похований на кладовищі в Могилівці біля Гніваня, свідки: бул. Янсевиц Іван, сан. пор. Розенцвайг.

Василь Кукура, стр. дес. рах., ур. 1887. в Ніжанковичах, пов. Перемишль, помер на тиф 12. XI. 1919. в польовій лікарні XI. Бригади в Гнівані, похований на кладовищі в Могилівці біля Гніваня, свідки: бул. Янсевиц Іван, сан. пор. Розенцвайг.

Степан Дидилюк, стр. дес., ур. 1892. в Ферескулі, пов. Косів, помер на тиф 14. XI. 1919. в полевій лікарні XI. Бригади в Гнівані, похований на кладовищі в Могилівці біля Гніваня, свідки: бул. Янсевиц, сан. пор. Розенцвайг.

Микола Ядловський, стр., ур. 1895. у Волкові, пов. Львів, помер на тиф 15. XI. 1919. в Іванівці на Укр. Поділлю і там похований, свідки: стр. Василь Дудчак, стр. Хомій Іван.

Юрій Циганюк, четар, ур. 1895. в Іванівцях, пов. Кіцмань на Буковині, помер на тиф 19. XI. 1919. в полевій лікарні XI. Бригади, похований в Витаві на кладовищі, свідки: чет. Никорович і чет. Бонк.

Іван Мартин, стр., ур. 1887. в Микулинцях, пов. Снятин, помер на тиф 22. XI. 1919. в полевій лікарні XI. Бригади в Гнівані, пов. Винниця, похований на кладовищі в Могилівці біля Гніваня, свідки: сан. пор. Розенцвайг, бул. Янсевиц.

Іван Манько, стр. дес., ур. 1890. в Колбаєвичах, пов. Рудки, помер на тиф 24. XI. 1919. в полевій лікарні XI. Бригади в Гнівані, пов. Винниця, похований на кладовищі в Могилівці біля Гніваня, свідки: сан. пор. Розенцвайг, бул. Янсевиц.

Микола Пушкарік, гармаш, ур. 1897. в Гориславичах, пов. Мостиська, помер на тиф 4. XII. 1919. в Хуторах Великих біля Винниці і там похований на кладовищі, свідки: пор. Гнатковський, стр. Михайло Страшавий.

Кость Домарацький, бул., ур. 1879. в Журавиці, пов. Перемишль, помер на тиф 19. XII. 1919. в Старім Городі — Винниця і там похований на кладовищі, свідки: пор. Запалило Євген, стр. дес. Дума Іван.

Семко Тимців, стар. гармаш, ур. 1885. в Шоломи-ничах, пов. Рудки, помер на тиф в Старім Городі — Винниця і там похований на кладовищі, свідки: стр. Микола Романчишин і стр. Пилипів.

Степан Павлик, стр., ур. в Болозовдільній, пов. Рудки, помер на тиф 23. I. 1920. в Чубівці біля Бірзулі і там похований поруч двірця, свідки: чет. Лапчинський, чет. Білоган.

Павло Сюрак, стр., ур. в Підгайцях, помер на тиф 25. I. 1920. в Чубівці біля Бірзулі і там похований біля заліз. двірця, свідки: чет. Лапчинський, чет. Білоган.

Іван Гричук, вістун, помер на тиф 29. I. 1920. в Чубівці біля Бірзулі і там похований поруч зал. двірця, свідки: чет. Білоган, чет. Лапчинський.

Озарко Демко, гармаш, помер на тиф 1. II. 1920. в Чубівці біля Бірзулі і там похований поруч заліз. двірця, свідки: чет. Білоган Осип, чет. Лапчинський.

Франчук Василь, придніпрянський сотник, у нас хорунжий, ур. в Глухівцях, пов. Бердичів, помер на тиф 31. I. 1929 в Чубівці біля Бірзулі і там похований поруч заліз. двірця, свідки: чет. Білоган Осип, чет. Лапчинський.

Васютяк Василь, стр., ур. 1898. в Бережниці, пов. Калуш, помер на тиф 10. II. 1920. в Краснополі, пов. Тераспіль і там похований на кладовищі, могила означена хрестом з написом, свідки: пор. Віктор Воробець, чет. Никифорович Яків.

Навроцький Роман, четар артилерії, ур. 22. 5. 1892., помер на тиф 29. II. 1920. в Захаріївці, пов. Тераспіль і там похований на кладовищі, свідки: Др. Олекса Рибачевський, сан. реф. XI. Бригади і пор. Чопей Василь.

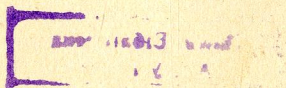
Запаліло Євген, пор., ур. 1897. в Криводах Старих, пов. Товмач, помер на тиф 4. III. 1920. в Захаріївці, пов. Тераспіль і там похований на кладовищі, свідки: Др. Олекса Рибачевський, сан. реф. XI. Бригади і пор. Кульчицький Теофіл,

Олекса Богачевський, пор., ур. 4. IX. 1894. в Любінцях, пов. Стрий, помер на тиф 2. I. 1920. в Гнівані біля Винниці в полевій лікарні XI. Бригади, похований на кладовищі у Витаві біля Гніваня, свідки: чет. Остап Никифорчин чет. Рудольф Міллер.

Павло Жолобайло, вістун, ур. 1892. в Залучу, пов. Коломия, помер на тиф 30. II. 1920. в Ярошівці, пов. Винниця і там похований, свідки: стар. дес. Петро Миронюк стар. дес. Василь Хлібчук.

Федір Половін, стр., ур. 1891. в Гусакові, пов. Мостиська, помер на тиф 2. II. 1920. в Стоянові, пов. Тераспіль і там похований на кладовищі, свідки: пор. Дмитро Тихий, команд. курія.

Микола Стефаник, син Петра, стр., дата й місце смерті не подані.

Зрѣб закон
(1986)

1095

R1 1095⁴